

МАГІЯ ПОВСЯКДЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

НАРИСИ

наука для всіх наука для всіх наука для всіх наука для всіх

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ

МАГІЯ
ПОВСЯКДЕННЯ
ДАВНІХ
СЛОВ'ЯН

НАРИСИ

За редакцією
Сергія ГОРБАНЕНКА

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2022

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.460.210>

УДК [904.2/.4:397](4)(=16)

М11

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. Сергій ПИВОВАРОВ,
Національний заповідник «Києво-Печерська Лавра»

д-р істор. наук, проф. Богдан ПРИЩЕПА,
Рівненський державний гуманітарний університет

д-р істор. наук Марина СЕРГЄЄВА,
Інститут археології НАН України

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
(протокол від 15.09.2021 № 13)*

***Видання здійснено в межах Цільової комплексної програми
НАН України «Наукові основи функціонування та забезпечення
умов розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»***

Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси / кол. авт.;
М11 за ред. С. Горбаненка. — Київ: Академперіодика, 2022. —
210 с.

ISBN 978-966-360-460-2

Пропоновані нариси описують деякі аспекти духовного життя давніх слов'ян. Книга містить десять оповідань: від аналізу солярної символіки в житті давніх слов'ян до спроби пошуку місця капища Волоса на київському Подолі. Нариси допоможуть читачеві відчувати «лабораторію» досліджень з археології на всіх етапах: виявлення археологічних матеріалів, застосування методів природничих наук, залучення писемних та етнографічних джерел. І як наслідок — синтез нових ідей та обґрунтовані висновки.

Для всіх, хто цікавиться нашою історією, для археологів, істориків, етнографів, краєзнавців, викладачів та студентів вишів.

УДК [904.2/.4:397](4)(=16)

ISBN 978-966-360-460-2

© Інститут археології НАН України, 2022
© Академперіодика, оформлення, 2022

Пропонуємо увазі шановного читача добірку нарисів з приводу категорії зафіксованих археологічно символів, процесів і явищ, яку ми вирішили поєднати під назвою «Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси». Під цією назвою ми розуміємо дії, явища чи предмети, що не потребували якихось особливих трудовитрат на виготовлення речей, які не мали очевидного практичного застосування, але при цьому відігравали дуже важливу роль у духовному житті наших предків.

Як виникла ця книга. Вірування давніх слов'ян не раз ставали предметом різноманітних досліджень науковців: археологів, істориків, етнографів. Тим не менше, майже завжди у поле зору вчених потрапляли питання «глобального» світосприйняття, його відображення в матеріальній культурі тощо. Такі дослідження у більшості випадків побудовані за принципом наявності теоретичної надбудови, до якої автори добирали факти, що не суперечили їхній теоретичній моделі. Але часто для цього було використано матеріали, які мають більше одного альтернативного пояснення. Звісно, такі праці потрібні: викликають резонанс і

спонукають до дискусій і поглиблення вивчення матеріалів.

На противагу цьому, в загальнодоступному неспеціалізованому інформаційному просторі часто густо лунають псевдонаукові популістичні теорії на кшталт «Україна — батьківщина слонів». Одним із яскравих прикладів такої маячні є псевдотвердження про походження Будди «з України, оскільки тут сила-силенна сіл має в назві корінь Буд» від одного «шанованого» доктора політичних наук. Цього доктора геть не засмучує те, що буддизм виник майже на два тисячоліття раніше переважної більшості українських сіл, про що просто не може не знати гуманітарій...

Такі випадки прямої фальсифікації джерел чи відвертої маніпуляції громадською думкою нам незрозумілі ні з суто людської точки зору, ні, тим більше, з професійної, однак вони не поодинокі й широко популяризуються охочими до «сенсацій».

Отже, потреба у вивіреній науковій інформації в доступній формі є нагальною. Сама по собі ця тема — магічних / сакральних дій чи забобон — є практично невичерпною. Їхні відображення в археологічному матеріалі з одного боку хибують фрагментарністю інформації, а з іншого — така фрагментарність за розвиненої фантазії може зіграти злий жарт із дослідником: в археологічних колах побутує такий собі жарт, що все, що не піддається логічному поясненню — то сакральне.

Насправді, за влучним висловом Агати Крісті, «археолог-дослідник — це той самий слідчий, що лише спізнився на місце подій на сотні й тисячі років». Але ж неможливо охопити неосяжне. Тому наша добірка нарисів взагалі не зачіпає тему поховального обряду — фактично суцільно сакралізованого дійс-

тва з усіма відповідними археологічними «слідами». Саме тому у назві й присутні слова «Магія повсякдення...» — те, що постійно оточувало наших предків за життя.

Поза всяким сумнівом, сакральні дійства зародилися разом із людством. Це величезний проміжок часу, який на теренах України охоплює близько одного мільйону років. За цей час тут змінились різноманітні людські спільноти, що мали різне етнічне походження і релігійно-магічні погляди. Але ж найближчим до нас є саме слов'янське населення — предки більшості сучасних українців. Цим і пояснюється інша частина назви «...давніх слов'ян». Отже, за тему ми обрали магію життя слов'ян від найдавніших часів, засвідчених історичними джерелами, до Давньої Русі включно — всі ті прояви, що можливо було зафіксувати за допомогою археології; певним доповненням є археологічно досліджене житло козака зі Слобідської України XVII ст. — як імовірного продовжувача старих традицій. Останнім словом, «нариси», ми чесно визнаємо, що тема далека від її повного й усебічного висвітлення. До нарисів увійшли лише ті матеріали, з якими автори безпосередньо стикались та опрацювали.

Кілька слів про слов'ян. Тут, вірогідно, варто зазначити основні кроки, здійснені предками слов'ян аж до виходу на історичну арену склавів та антів на початку VI ст. Згідно з сучасною концепцією формування та ранньої історії слов'ян, розробленою археологами, початок цих процесів можна визначити у зарубинецькій культурі, що існувала на рубежі ер. Зарубинецькі племена, очевидно, складались із носіїв місцевих старожитностей пізньоскіфського часу та мігрантів кельто-германського походження з Центральної Європи.

Археологічні культури латенського періоду на території України

Археологічні культури ранньоримського періоду на території України

Археологічні культури пізньоримського періоду на території України

Археологічні культури середини V — VII ст. на території України

Напрями великого розселення слов'ян

Археологічні культури VIII—IX ст. на території України

На її основі виникли пізньозарубинецькі пам'ятки I—II ст. Подніпров'я, до яких певною мірою наближається й зубрицька культура, поширена у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Продовженням зарубинецької лінії розвитку у III—V ст. стала київська культура, а також деякі угруповання на північній периферії черняхівської культури, населення якої складали різні народи.

Саме на цій основі й виникла низка культур, носії яких розпочали велике розселення слов'ян на теренах Центральної Європи та Подунав'я — широку експансію племен, відомих сучасникам як склавіни й анти. Їм належали три археологічні культури V—VII ст. півдня Східної Європи: празька (або празько-корчацька), пеньківська й колочинська.

Певні зміни в різних галузях життя відбулись у наступний період, у VIII—X ст., під час існування літописних племен, напередодні створення Києворуської держави. На основі вищезгаданих слов'янських культур, насамперед, празької, виникають райковецька культура між Дніпром і Карпатами та волинцевська й роменська культури на Лівобережжі. Саме на цій основі і сформувалась згодом матеріальна культура Київської Русі.

Про що ця книга. Основною ідеєю цієї добірки нарисів є огляд «від меншого до більшого»: від нематеріального символу до аналізу простору київського Подолу з метою встановлення місця капища на ньому за часів Давньої Русі.

Перший нарис, «“Сонечко” в руках» фактично присвячено ідеї, а не залишкам матеріальної культури. Значення символу сонця переоцінити складно, адже сонце — це саме життя. А от нанесення цього символу на різноманітні речі та безпосередні значення у цих конкретних випадках — і є предметом

першого нарису. Ярослав Володарець-Урбанович ретельно зібрав велику базу даних щодо нанесення солярних символів на пряслиця й горщики, а також використання мотивів у прикрасах давніх слов'ян. Ростислав Терпиловський опрацював ці матеріали з відповідною інтерпретацією.

Кілька наступних нарисів стосуються достатньо типового для археології аналізу матеріалів: від речознавства до планіграфії об'єктів, що поступово переходять від менших до більших категорій. Цей блок містить: детальний опис єдиної знахідки невеликого фрагменту горщика; огляд категорії посуду, що мала взаємодію із хлібом; жаровні — як «перехідної» форми від посуду (сковорідки) до невід'ємної частини печі; два огляди різних нетривіальних особливостей улаштування печей; унікальне розташування мініатюрного житла — точної зменшеної приблизно вчетверо копії звичайних жител — всередині одного з таких «стандартних» давньослов'янських жител. Наступний нарис є «вдалим детективним розслідуванням» — аналіз планіграфії житла й визначення можливості улаштування красного кута і «дідуха» в ньому. Завершальний розділ стосується аналізу в межах частини київського Подолу у давнину.

Нарис «“Пейзаж” родючості й достатку» присвячений унікальній знахідці невеликої верхньої частини горщика празької культури, практично суцільно помереженого символічними знаками. Цю знахідку здійснено пів століття тому, у ході розкопок експедиції під керівництвом Бориса Тимошука. Саме автор нарису — Любомир Михайлина і досліджував житло, в якому й було виявлено рештки горщика. Незважаючи на сенсаційність знахідки, яку за нормальних обставин було б опубліковано майже миттєво, «складні радянські» часи та «особлива увага» до особи Бо-

риса Тимощука, який перебував у ворожому полоні за часів Другої світової війни, змусили дослідників надовго «забути» про знахідку із прокресленими знаками, зокрема солярним символом, інша назва якої — свастика...

Нариси про «Магічний» посуд», «Від сковорідки до печі: жаровні» та й «Жито як підсилювач магії печі» є результатом 20-річних досліджень і спостережень Сергія Горбаненка у його безпосередній сфері наукових інтересів — вивчення палеоетноботанічних матеріалів (культурних рослин і супутніх бур'янів у давнину), зокрема й завдяки відбиткам, що залишили зерна культурних рослин на виробих із глини. Такі відбитки є доволі типовими для керамічних виробів давніх слов'ян, які виготовляли їх без використання швидкого гончарного круга. За певних умов вони засвідчують не лише заняття наших предків хліборобством, але й підкреслюють хліборобські традиції та привідкривають завісу щодо певних сакральних дій, пов'язаних із ним.

«Піч як прихисток домовика» — нарис, створений завдяки малопоширеному явищу вмуровування горщика до тіла печі наприкінці I тисячоліття у сіверян. Те, що, можливо, горщик, вмурований у тіло печі, варто зарахувати до речей культового характеру, зауважив ще Давид Бліфельд, уперше з вітчизняних дослідників зіткнувшись із цим проявом культу. Однак відсутність аналогічних даних, а може й зацікавленості, завадили вченому дослідити явище і розвинути цю тезу. Отже, фактично першим, хто розглянув вмуровування мініатюрного посуду в тіло печі як культ предків, вже на кількох прикладах, є Юрій Пуголовок. Стимулом до цього послугував аналогічний випадок на розкопках під керівництвом Олександра Супруненка в Полтаві у 2007 р., в яких Ю. Пуголо-

вок був безпосереднім учасником та опрацьовував ранньослов'янські матеріали. Йому належить ідея відповідного нарису, а також збір і впорядкування більшої частини матеріалів. Аналітична обробка матеріалу виконана спільно: Ю. Пуголовок переважно зібрав дані для інтерпретації явища в його «духовному» прояві, С. Горбаненко проаналізував їх з огляду на матеріальну культуру.

Як ми бачили вище, праязська культура набула поширення на значних теренах Східної Європи від правого берега р. Дніпро на сході й до р. Влтава (і далі) на заході. І саме поблизу м. Прага на Влтаві — в Розтоках досліджено унікальний комплекс, аналогічних якому досі не вдалось знайти на просторах поширення слов'ян. Саме цьому й присвячено нарис «Мініатюрне житло з Розтоків у Празі: свідок обряду посвячення з магічними рисами» від безпосередніх дослідників пам'ятки — Мартіна Куни і Наді Профантової.

Тема закладної жертви на початковому етапі будівництва добре відома в археологічній та етнографічній літературі. Однак, якщо у другій вона доволі повно розкрита, то стосовно першої зауважимо, що здебільшого ця тема присутня в ході аналізу матеріалів з конкретної пам'ятки у вигляді констатації. Ідея створення нарису «Домобудування і закладна жертва» склалась у С. Горбаненка в результаті поступового накопичення даних, переважно — залучених для аналогій. Одну із таких яскраво виражених закладних жертв безпосередньо досліджував Ростислав Терпиловський.

Нарис про дідуха вважаємо лише дуже вдало проведеною «криміналістичною експертизою». Дані, отримані з одного з давньоруських жител у Софіївській Борщагівці, не можна вважати сенсаційними у порівняльному плані: в етнографічній літературі, а

подекуди й донині в побуті, існує багато цікавих та яскравих матеріалів щодо дідуха, його значення, ролі й місця, пов'язаних з ним обрядів тощо. У цьому випадку набагато важливіше інше: усі етнографічні матеріали «пірнають углиб віків» не далі, ніж на два-три століття, тоді як завдяки надзвичайній увазі до деталей та ретельній фіксації в ході дослідження житла вдалося відтворити аналогічну картину ще за давньоруських часів. Себто — на понад пів тисячоліття раніше, ніж про це може розповісти етнографія. «Збирачами доказів» стали учасники експедиції та її начальник Ігор Готун; ідея відтворення загальної картини за отриманими даними належить С. Горбаненку.

Сергієві Тараненку, археологу, який присвятив два десятиліття безпосереднім археологічним дослідженням київського Подолу і знає планіграфію та стратиграфію (нашарування) Подолу «як свої п'ять пальців» належить нарис «У пошуках капища Волоса на київському Подолі». Він створений завдяки аналізу документації, власним спостереженням, зіставленням різноманітних джерел тощо, й уточнює найімовірніше місце існування давнього дохристиянського капища.

Без чого неможливою була б ця книга. Насамкінець, привідкриємо перед шановним читачем невелику таємницю. Насправді, ця незначна за обсягами добірка нарисів — результат багаторічної праці авторів і навіть багатьох поколінь учених. Надзвичайно важливим є доробок наших попередників: уважність в ході самих розкопок, педантичність і допитливість на «кабінетній» стадії опрацювання матеріалів тощо. Тобто ця книга не постала «нізвідки», за рік-два. Кожен із авторів наших «Нарисів» має за плечима від 10—20 до 40—50 років досліджень, накопичення

ВСТУП

досвіду і прикладів, обмірковування й синтезу отриманої інформації. Для представлення результатів ми опрацювали для Вас тисячі наукових праць з археології, етнографії, мовознавства та інших галузей знань, колекції матеріалів з сотень різних археологічних пам'яток, що зберігаються в десятках різноманітних наукових / музейних / університетських закладах у кількох країнах, де вивчають давніх слов'ян. І навіть цього не достатньо: публікації книги передували консультації з десятками колег-археологів, співпраця з науковцями багатьох гуманітарних і природничих напрямів, обговорення на конференціях, у наукових відділах і навіть у дружніх бесідах в часи дозвілля. За все це принагідно ми щиро вдячні всім причетним: рідні, друзям, колегам.

*З повагою,
Сергій ГОРБАНЕНКО,
Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ...
і весь колектив авторів*

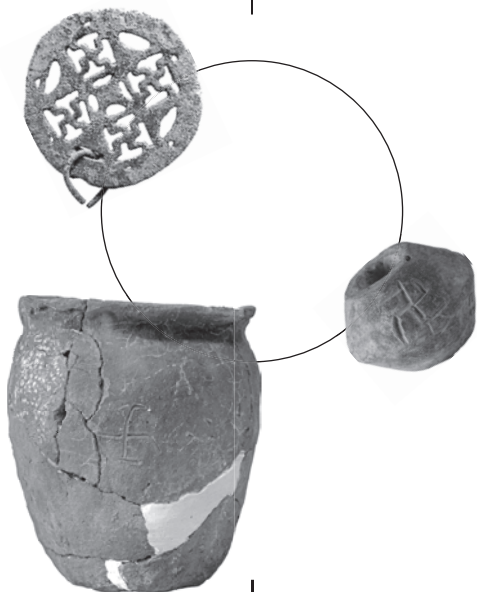

НАРИС 1

«СОНЕЧКО» В РУКАХ

Ростислав
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Ярослав
ВОЛОДАРЕЦЬ-
УРБАНОВИЧ

На початку раннього середньовіччя розпочалось Велике розселення слов'ян — широка експансія племен, відомих сучасникам як склавіни й анти, на терени Центральної Європи та Подунав'я. На півдні Східної Європи у V—VII ст. н. е. археологи фіксують три археологічні культури: празьку, пенківську й колочинську, носії яких активно пересувались на захід і південний захід, на північ і північний схід. Наприкінці цього періоду слов'янські племена зайняли землі від Балканського півострова до Балтійського моря й від Альп до верхів'їв Дніпра та Волги.

Наші предки, давні слов'яни, як і будь-який «варварський» народ доби раннього середньовіччя, мали власні уявлення про будову світу, в якому діяли могутні сили, здатні чинити людині добре й лихе. Щоб залучити перше і нейтралізувати останнє, очевидно, слід було постійно дотримуватись певних звичаїв і ритуалів. Особливо важливим було здійснення обрядів під час непересічних подій: народження, ініціації, шлюбу, похорону. Якась (вірогідно, дуже невелика) частина поховальних обрядів зафіксована у матеріальних рештках слов'янських могильників, досліджених археологами.

Карта знахідок із зображенням свастик на артефактах зі слов'янських пам'яток другої половини I тис. н. е. (I — формочки для виготовлення ювелірних виробів; II — ювелірні вироби; III — пряслиця; IV — горщики)

Необхідно було захищати речі, якими постійно користувались у повсякденному житті — житло, одяг, посуд та їжу, від сил, ворожих людині. Для цього, скоріш за все, використовували систему ритуалів та оберегів, що охоплювала різноманітні прояви духовної культури: говірки, пісні, танці тощо. Їх намагається реконструювати етнологія, виходячи зі збережених у XVIII—XIX ст. елементів. Утім, очевидно, відлуння давніх традицій дійшло до нашого часу в суттєво зміненому вигляді, на який наклало відбиток тисячоліття поширення християнства.

Зрозуміло, археологія не може отримати про них будь-які дані. Крім того, практично не збереглися витвори матеріальної культури з органічних речовин: вишивки на сорочках, плахтах та іншому одязі, різьблене з дерева начиння, прикраси та вироби зі

шкіри із символічним змістом тощо. Через це доводиться обмежитись археологічними артефактами з обпаленої глини (кераміки) чи металу, що дійшли до нашого часу і надійно зафіксовані вченими, тобто є повноцінними науковими даними.

У цьому нарисі основну увагу ми зосередимо на зображеннях різних символів сонця, довічного життя у вигляді свастик, хрестів, кіл тощо, дуже популярних у слов'ян, як і в інших індоєвропейців. Солярний знак як символ сонця і вогню був здатний відлякувати нечисту силу і надавати речам, на які його наносили, цілющих властивостей. Один із таких знаків, свастика, — це поширений стародавній символ, тож не дивно, що її зображення трапляється і на артефактах другої половини I тис. н. е. у слов'ян. Нині солярні зображення (насамперед, свастики) на артефактах того часу виявлені на кам'яних ливарних формочках, ювелірних виробках, пряслицях та посуді.

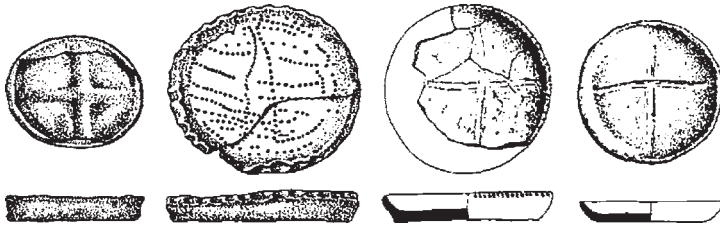
Їжа й посуд. Важливе місце у системі культури будь-якої давньої спільноти належало посуду для зберігання, приготування та споживання їжі. Цю традиційність, пов'язану із системою оберегових звичаїв, шанобливо підтримували, оскільки вона стосувалась найголовнішого у житті людини — їжі. Тому форма посуду, його орнаментация у кожній людській групі були надзвичайно стійкими і змінювались лише в періоди сильних етнічних зрушень.

Говорячи про традиційний посуд слов'ян раннього середньовіччя, ми, природно, маємо на увазі лише керамічні, глиняні, вироби. Різноманітні дерев'яні миски, чарки, ступи, відра, діжки тощо, а також берестяні коробки та інші посудини з органічних матеріалів, якими, як свідчить слов'янська етнографія, широко користувались, здебільшого не збереглися. Керамічний слов'янський комплекс це насамперед

посудини для приготування їжі — горщики для обігрівання збоку у печі з невисоким склепінням. Це відрізняє кухонний посуд слов'ян від начиння деяких інших народів, які користувались казаном, підвішуючи його над вогнем.

Дійсно, протягом середини — другої половини I тис. н. е. посуд слов'янських племен представлений досить стандартним набором, до якого входили різні ліпні вироби типу горщиків, переважно неорнаментовані. Це були великі посудини для зберігання припасів (корчаги) і невеликі або середні горщики для приготування їжі. Доповнювали їх різноманітні диски або сковорідки з бортиками, які використовували також як накривки для горщиків. Тобто слов'янський набір кухонного посуду складався переважно з горщиків для варіння каші, овочів чи м'яса і сковорідок для випікання прісних коржів або кислого хліба — основної їжі східних слов'ян. Із ворожінням і магічними діями щодо хліба пов'язане існування «хлібців» — мініатюрних глиняних моделей буханців, часто оздоблених вдавленими чи хрестоподібними лініями, нанесеними на сиру глину.

Зрозуміло, посуд для приготування їжі мав бути надійно захищеним за допомогою певних знаків і символів. На відміну від багато орнаментованих посудин доби енеоліту-бронзи та ранньозалізної доби, посуд подальших періодів, та особливо раннього середньовіччя, як правило, прикрашений значно скромніше. Частина горщиків оздоблена насічками чи пальцевими вдавленнями по краю вінець, інші знаки трапляються лише в небагатьох випадках. Досить популярними у слов'ян були зображення свастик, хрестів, кіл. Їх інколи наносили на горщики, сковорідки та інші посудини, в яких варили, пекли чи подавали на стіл їжу. Хрест, зображений на сковорідці, відбивався на хлібці чи коржику, і таким

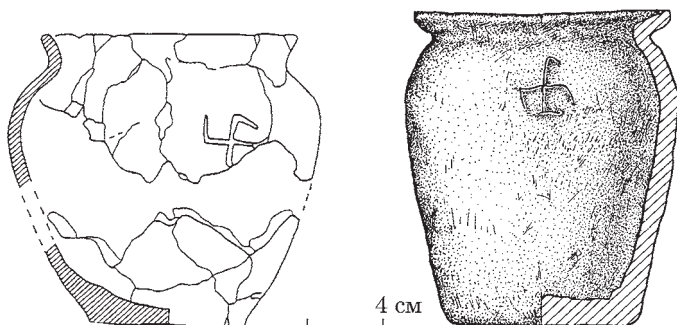
Зразки знаково-символічної орнаментації на глиняних сковорідках із Рашкова I (ліворуч) і Луки-Райковецької (праворуч)

чином ритуальна їжа набувала магічної сили. Значного поширення у слов'ян третьої чверті I тис. н. е. набули свастикоподібні знаки на горщиках низки слов'янських культур, поширених на території від Лівобережжя Дніпра до Середньої Європи.

Більшість відомих нині за археологічними даними свастикоподібних зображень цілком пізнавані та мають однозначне трактування. Але трапляються менш чіткі зображення, які не можна впевнено трактувати. Тут зупинимось на достовірних зображеннях свастики на посуді, які й розглянемо детальніше.

Свастика на посуді представлена на пам'ятках празької культури та типу Іпотешть — Кіндешть — Чурел. Переважно такі знаки концентруються в Подунав'ї і мають датування в межах VI—VII ст. Нині вони відомі в матеріалах із семи поселенських пам'яток (Братеї 2, Букурешть — Солдат Гиван, Чурел, Демероая-Букурешть, Дулчанка I, Банеаса — Ла Стеяр та Страулесті — Маїцанесті), де їх було знайдено переважно в житлових приміщеннях давніх мешканців. Вони поділяються на право- й ліворучні та змішані — у яких промені закручені вліво і вправо на одному зображенні.

П'ять горщиків із такими зображеннями виявлені в інших регіонах поширення празької культури:

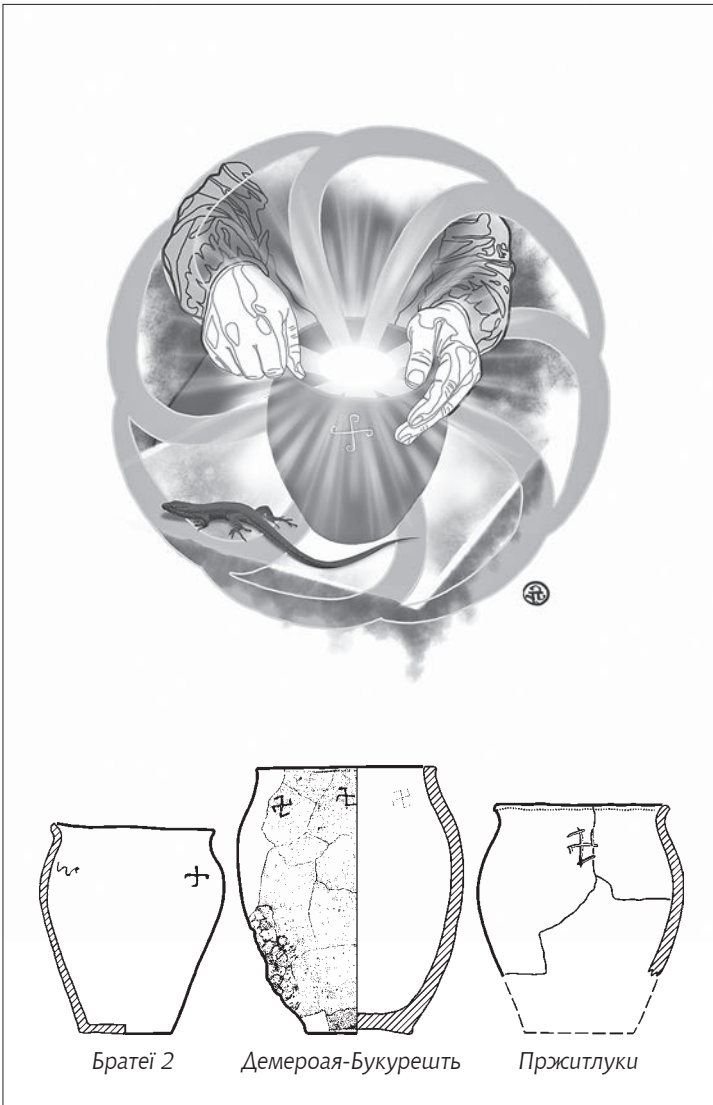
Приклади слов'янських ліплених горщиків із зображенням свастики, із пам'ятки Дулчанке I типу Iподешть — Кіндешть — Чурел (ліворуч) і Полтави (літописної Лтави; праворуч) роменської культури

від Моравії до Середнього Подніпров'я. Цікаво, що шість зображень тут лівосторонні. Вони походять переважно з поселень (Тетерівка II на Житомирщині, Жуковці 9 в басейні р. Одра), хоча відомі і з поховань (могильник Пржитлуки в Моравії). Також, у житлі на поселенні Лука-Каветчинська в Середньому Подністров'ї виявлено фрагмент стінки горщика із зображенням солярного символу із несиметричними заокругленими променями, подібними до свастики.

Заслуговує на особливу увагу знахідка горщика із празького поселення Гореча II поблизу сучасного м. Чернівці. На посудині зображено унікальну символічну композицію з прокресленою право-лівосторонньою свастикою. Їй присвячено окремий нарис — із повним розшифруванням усього зображення.

Для старожитностей останньої чверті I тис. н. е. свастики відомі на двох горщиках із пам'ятки роменської культури, яка, як вважають, належала літописним сіверянам і дожила до початку доби Київської Русі — Лтава (в межах сучасного м. Полтава). Обидва горщики виявлені в житлах і типові для пізніх

«Освячення» горщика солярним символом.
Ілюстрація А. Панікарського

матеріалів роменської культури початку — третьої чверті XI ст. На одному з них зображення нанесено на плічки посудини, як і на горщиках третьої чверті I тис. н. е.; на іншому солярний символ нанесено на денце у вигляді клейма. Обидві виконані прокресленням по сирій глині. Клейма у вигляді свастики поширені на значних теренах за часів Київської Русі, хоча такі зображення вирізали на гончарних підставках, а вже під час формовки посудини виходив опуклий знак, а не прокреслений заглибленими лініями.

Одяг і тканини. Ми маємо небагато даних для характеристики одягу давніх слов'ян, оскільки зроблений він був із льону, конопель, вовни чи шкіри. Природні умови в Україні не сприяють збереженню таких матеріалів упродовж довгого часу. Крім того, протягом усього I тис. н. е. тут панував обряд спалення небіжчиків. Обидва ці чинники призвели до того, що тканини до нашого часу не збереглись. Хоча й завдяки відбиткам тканини на виробках із глини нині ми знаємо, що слов'яни виготовляли найрізноманітніші тканини і з рослинної, і з тваринної сировини.

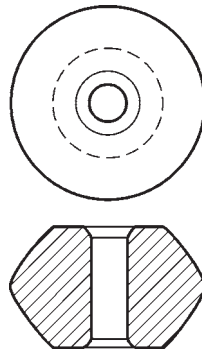
Очевидно, принаймні святковий одяг прикрашали різноманітною вишивкою кольоровими нитками, мотиви якої частково дійшли до етнографічних часів. Мотиви вишивки та інші прикраси одягу мали не лише естетичний, але й сакральний, обереговий характер. Можна припустити, що здавна від злих сил намагалися захистити і тканину, з якої шили одяг. Про це побіжно свідчать різноманітні знаки, нанесені на глиняні пряслиця — невеличкі тягарці для рівномірнішого обертання веретена для прядіння ниток. Здебільшого це солярні знаки — хрести чи свастики. Під час прядіння вони обертались разом з веретеном, що, імовірно, символізувало постійний рух сонця, вічне життя. До речі, вважають, що з прядінням

тісно пов'язана й ворожба. У багатьох європейських народів існували уявлення про богинь, що прядуть долю людини й усього світу.

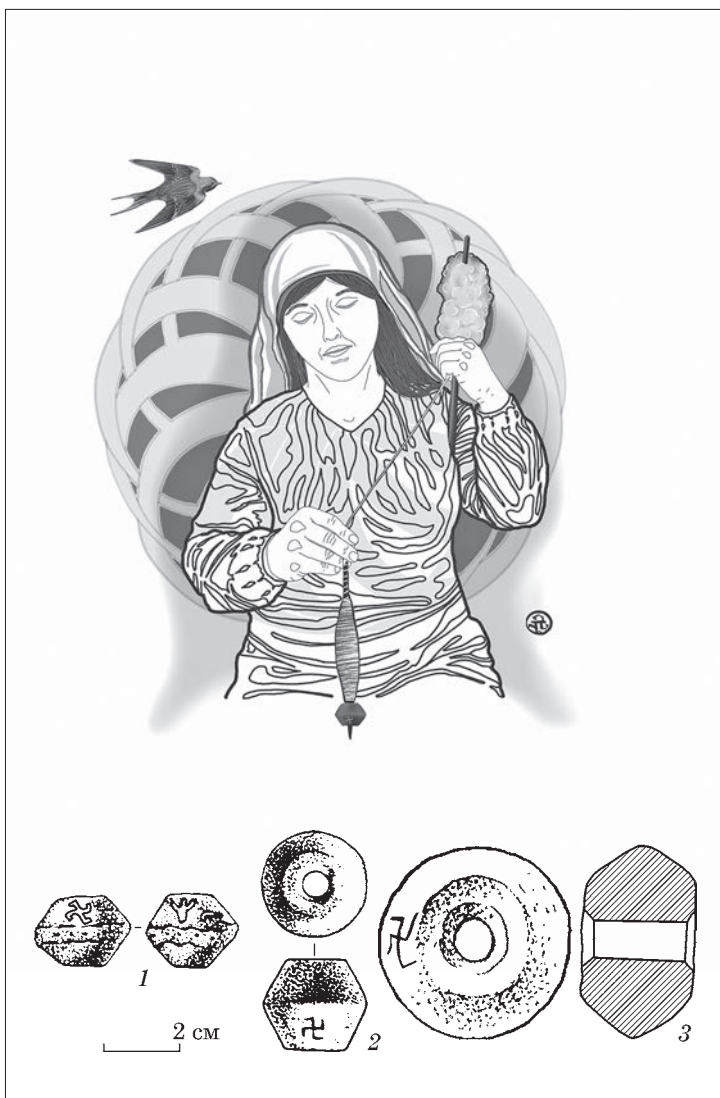
Отже, в процесі прядіння разом із пряслицем обертались і нанесені на них зображення, невпинно відганяючи злі сили та прикликаючи добро. «Очищені» нитки «автоматично» наділяли тканину, з якої шили одяг, цілющими й захисними властивостями.

Ми знайшли принаймні 14 зображень свастик на пряслицях. Як правило, були зображені прості право- чи лівобічні свастики. Втім, трапляються й «розгалужені» свастики: наприклад, саме такі виявлені на двох пряслицях з жител колочинської культури поселення Роїще. Пряслиця зі знаками часто виявлено на поселеннях одного мікрорегіону, та по кілька знахідок на одному поселенні. Переважна більшість подібних знахідок походить із пеньківських поселень Середнього Подніпров'я (Луг I, околиці Сміли) й Надпоріжжя (Сурська Забора та Ігрені-Підкова), та особливо в Пруто-Дунайському межиріччі (Данчень I, Селіште, Хутір Одая — Алчедар VII та Ханска); є знахідка і в басейні Сіверського Дінця (Мартове 6). На поселеннях їх переважно знайдено в житлах. Кілька пряслиць виявлено й на «перехідних» пам'ятках, що об'єднують елементи київської, пеньківської та колочинської культури. Про них дещо нижче.

Практично усі пряслиця слов'янських культур середини — третьої чверті I тис. н. е., зокрема із зображеннями свастик, мають біконічну форму, хоча і з різними пропорціями і розмірами виробу та отвору в ньому.

Схематичний вигляд типового слов'янського біконічного пряслиця

Виготовлення «освяченої» нитки. Ілюстрація А. Панікарського.
Внизу наведено приклади пряслиць зі свастиками зі слов'янських пам'яток Ігрень-Підкова (1), Селиште (2) і Ханска (3)

Одяг і прикраси. Ми вже згадували, що протягом I тис. н. е. тут панував обряд кремації небіжчиків. Через це також не завжди можна уявити собі, де і як розташовувалися металеві деталі костюму (фібули, пряжки, гривні, частини намиста тощо), які знаходимо на поселеннях чи могильниках або у складі скарбів. На думку етнографів, такі елементи східнослов'янського одягу як чоловіча тунікоподібна сорочка, неширокі штани, плащ, жіноча сорочка з довгими рукавами, стеговий (поясний) одяг типу плаhti, постолы з суцільного шматка шкіри, сягають вельми віддалених часів. Подібний костюм носили на той час й інші «варварські» народи, наприклад, балтійські племена та германці.

Установити, як саме носили такий одяг, допомагають фібули, якими застібали кінці плащів-накидок і пряжки від шкіряних ременів. Слов'яни здебільшого користувались однією чи двома фібулами, які закріплювали на плечах або на грудях. Разом із виходом слов'ян на широку історичну арену, усвідомленням ними своєї єдності та відмінності від народів, що їх оточували, відбулись і певні зміни у їхньому одязі. Для слов'янського вбрання цього періоду найхарактернішими стали так звані старожитності антив. Склад таких скарбів та окремо знайдені предмети доволі різноманітні, але для VI—VIII ст. особливо показовими є пальчасті, антропо- та зооморфні фібули, браслети з потовщеними кінцями, гривні та деталі багатих пояс-

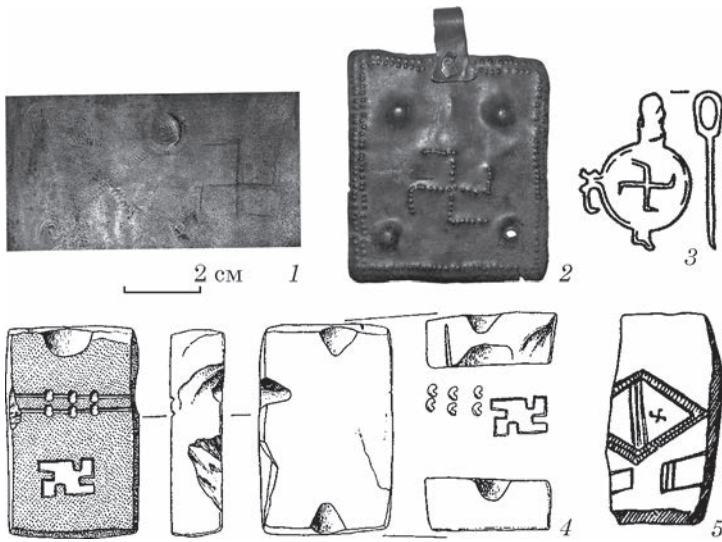
Фібула із антропо- та зооморфними зображеннями з Мартинівського скарбу

них наборів. Більшість таких виробів має прототипи в Подунав'ї та Криму, але місцеві ювеліри внесли у цей стиль свій доробок. Фібули кола «старожитностей антив» оздоблені рельєфним литим орнаментом, який часто гротескно зображав звірячі, пташині чи людські подоби. Їхню поверхню додатково прикрашали карбуванням і гравіруванням у вигляді концентричних кіл і решіток. Зрідка прикрашали й кінці масивних браслетів. «Геральдичні» пояси належали до воїнського вбрання. Крім пряжок до складу поясів входили різні накладні бляшки, якими прикрашали пояс і ремінці, що звисали з нього. Вважають, що такі наборні пояси, залежно від кількості й характеру накладок, вказували на певний соціальний статус власників або на їхні заслуги перед родичами.

Жіночий слов'янський костюм того часу доповнювали шийні гривні, очілля, намиста, підвіски, сережки та спіральні скроневі кільця, які вплітали у волосся.

Серед низки прикрас зі слов'янських скарбів VII ст. виявлено й речі із зображеннями свастики. Наприклад, з Гапонівського скарбу походить очілля, на якому вигравірувана лівостороння свастика. Крім того, на прикрасі нанесено орнамент у вигляді косоного хреста, зображеного насічками «ялинкою»; кінці хреста закінчуються чотирма вписаними одне в одне опуклинами, що були видавлені зі зворотного боку пластини. Найближчі аналогії походять з інших скарбів слов'ян VII ст. (Трубчевський, Мартинівський, Колосківський та Козіївсько-Новоодеський).

Серед знахідок із Хитцівського скарбу виявлено квадратну підвіску типу Козіївка — Нова Одеса. Бронзовий виріб, вирізаний із пласкої пластинки, прикрашений чотирма півкулями (права нижня з отвором), розташованими по кутах, і двома смужками пресова-

Зображення свастик на прикрасах (вгорі) та кам'яних ливарних формочках (внизу) із слов'янських пам'яток третьої чверті I тис. н. е.: 1 — Галонове; 2 — Хитці; 3 — Рашків III; 4 — Бернашівка; 5 — Семенки

них крапок, вибитих пуансоном по краю. По центру пуансоном нанесено лівосторонню свастику. Аналогічні вироби відомі на Дніпровському Лівобережжі.

Від прикрас і деталей одягу кола «старожитностей антів» носіїв пеньківської й колочинської культур (антів і венетів) дещо відрізняються за стилем виробу склавівів — носіїв празької культури. Тут також були поширені пальчасті фібули (правда, дещо менших розмірів) і різноманітні бляшки, що кріпились до поясів і головних уборів. Деякі з них, очевидно, виконували не лише соціальну чи етновизначальну функцію, але й були оберегами.

Такою, наприклад, є бляшка-накладка зі свастикою, яку можна було виготовити у ливарній формочці, знайденій разом із іншими подібними виробами в

*Прикраси слов'ян пізноримського часу.
Ілюстрація А. Панікарського*

житлі поселення Бернашівка. Такі накладки датовані в межах другої половини V — кінця VI / початку VII ст., а саме житло існувало впродовж останніх десятиліть VI — перших десятиліть VII ст. Аналогічні вироби відомі як деталі поясу в Поволжі у похованнях (могильники Бірськ, Комінтерн II, Новославський II). Такі знахідки свідчать про широкі культурні зв'язки ранньосередньовічних слов'ян.

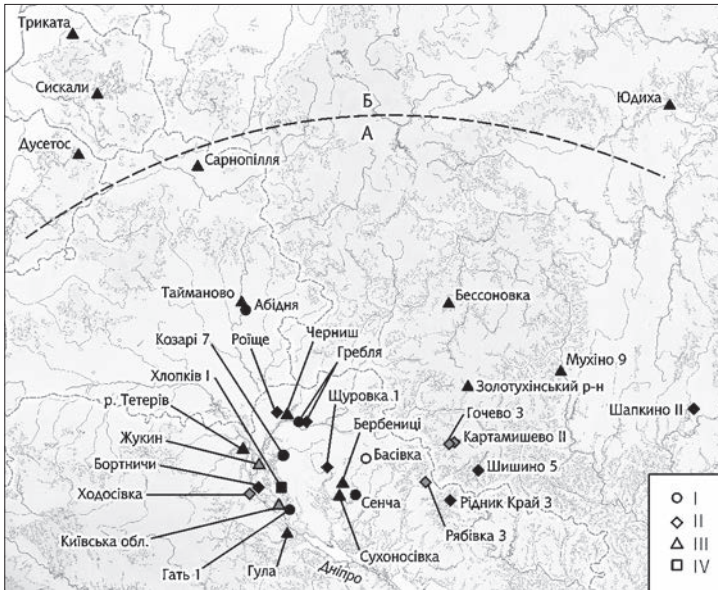

*Прикраси слов'ян раннього середньовіччя.
Ілюстрація А. Панікарського*

У кам'яній формочці з житла у Семенках в Південному Побужжі, що належить «змішаному» населенню на межі пеньківської та празької культур, виготовляли ромбічні підвіски із прокресленою правосторонньою свастикою. Поширені такі зображення й на формочках в Побужжі та Подністров'ї.

Свастика також зображена на підвісці з поселення Рашків III, розташованого неподалік Бернашівки

Карта знахідок із зображенням свастик на артефактах праслов'янських культур (А — знахідки в ареалі праслов'янських культур; Б — знахідки кола східноєвропейської варварських виїмчастих емалей на інших територіях). I — пряслиця; II — горщики; III — прикраси кола східноєвропейської варварських виїмчастих емалей; IV — лоцило. Білим кольором позначено пам'ятки зарубинецької культури, сірим — пізньозарубинецькі пам'ятки, чорним — київської культури

на Дністрі. Це кругла підвіска з вухком згори і гачкоподібними відростками збоку та знизу (нижній об'єктом); комплекс датовано VI—VII ст.

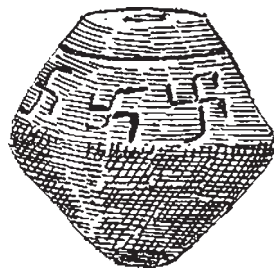
Витоки слов'янської магії повсякдення. Звідки ж бере початок повсякденна магія давніх слов'ян? Найближчими мовними «родичами» слов'ян серед індоєвропейських народів вважають балтів і германців. Вірогідно, релігійні уявлення язичницької доби цих етносів також мали певні паралелі. Не заглиблюючись тут до надто складної проблеми реконструкції світогляду, зазначимо лише деякі магичні символи,

які засвідчують контакти слов'ян, балтів і германців на побутовому рівні. Як відомо, солярні символи у вигляді хрестів і свастик трапляються на прикрасах, посуді й пряслицях на величезній території Євразії починаючи з доби бронзи. Особливої популярності вони набули серед низки культур «Барбарікуму» римського часу (першої половини I тис. н. е.) Центральної Європи. Особливо часто ці знаки входили до складу орнаментів, якими прикрашали столовий посуд пшеворської та вельбарської культур, поширених переважно в межах сучасної Польщі. Носіями цих культур вважають східногерманські племена вандалів, готів і гепідів.

Нагадаємо, що у вступі були оглянуті головні кроки предків слов'ян від першої половини I тис. н. е. аж до виходу на історичну арену склавів та антів на початку VI ст.

Таким чином, зародки певних магічних звичаїв, притаманних слов'янам, скоріш за все, слід шукати серед культур першої половини I тис. н. е., генетично пов'язаних із ранньосередньовічними слов'янами. Зокрема, для зарубинецької культури відома лише одна річ, прикрашена свастиками — пряслице з городища Басівка у верхів'ях Сули. Водночас, носії зарубинецької культури використовували в своєму одязі предмети магії заклять — амулети, підвіски-брязкальця, намиста тощо, що мали відганяти злих духів виглядом і звуками, які видавали, коли людина рухалась.

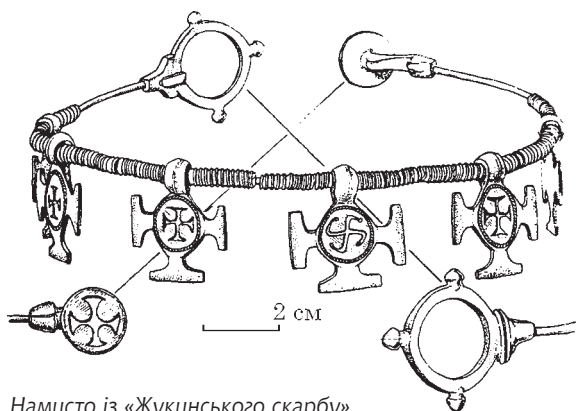
Кількість символічних зображень зросла в наступний період, I—II ст. Утім, нанесені вони не на пряслиця (для

Зображення свастик на пряслиці з Басівки, у натуральну величину

пізньозарубинецьких пам'яток характерні вироби, виточені зі стінок посудин), а на груболіпному кухонному і лощеному столовому посуді. У той час спостерігається проникнення низки західних, центральноевропейських, рис матеріальної культури на схід, а східних — на захід. Зокрема, серед пізньозарубинецьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя набули поширення чорнолощені миски, подібні за формою до посуду пшеворської культури, часто орнаментовані різноманітними композиціями у вигляді меандрів, трикутників, свастик. Географічно вони поширені у верхів'ях Псла (Картамишево 2 і Гочево 3), на Ворсклі (Рябівка 3) й у Середньому Подніпров'ї (Ходосівка під Києвом).

У пізньозарубинецьких пам'ятках був відчутним вплив не лише таких культур германського кола як пшеворська, але й балтських старожитностей Верхнього Подніпров'я. Очевидно, саме під впливом балтів з'явився звичай орнаментувати посудини розчосами уламками гребінця чи тріски по сирій поверхні. Така кераміка знайдена, зокрема, на поселенні Рябівка 3. Імовірно, в результаті слов'яно-балтських культурних контактів у II ст. з'явився своєрідний стиль прикрас — «східноєвропейські виїмчасті емалі» — масивні литі речі, орнаментовані наскрізними прорізами та гніздами геометричних обрисів для різнокольорової емалі. Одним із ранніх виробів цього стилю є уламок підковоподібної застібки, на круглому закінченні якої нанесено хрестоподібний знак, з поселення Оболонь (Луг 4) в Києві. Заслугує на увагу намисто з шістьма хрестоподібними підвісками, прикрашеними свастиками, з так званого Жукинського скарбу із пониззя Десни. Ці прикраси доповнювали підвісками і головними вінчиками з тонкої бронзової бляхи, прикрашеними карбованими концентричними

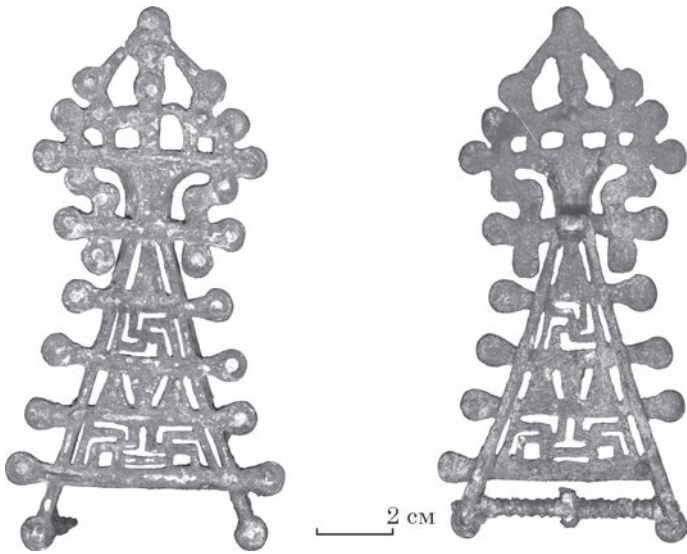

Намисто із «Жукинського скарбу»

кілечками, з'єднаними прямими лініями чи дугами. Так прикрашені, наприклад, широкі трикутні спинки фібул із Жукина та Бобриці. До подібних «ранніх» прикрас належить і фібула-скульгама зі вставками червоної емалі у вигляді трипроменевої свастики на кінцевих дисках із Київської області.

Подальшого розвитку виробу з емаллю набули пізніше, коли на пізньозарубинецькій основі виникло нове явище — київська культура. Асортимент таких прикрас дуже великий: трикутні, перекладчасті й підковоподібні фібули, нагрудні ланцюги, шийні гривні, браслети з поперечними ребрами тощо. Різні підвіски-лунниці вважають зображенням доброго божества. Магічну дію таких оберегів посилювали зображені на них солярні знаки, елементами орнаментативної тут були різні символи, зокрема хрести і свастики.

Заслужують на увагу кілька трикутних ажурних фібул із зображеннями свастик (Бербениці, Мухіно 9, скарби Сухоносівський і Бессоновський), деталі ланцюжків із прорізними свастиками (Сарнополля — Полота), посохоподібна булавка (Гула), а також круг-

Трикутні ажурні фібули із зображеннями свастик із Сухоносівського скарбу

лі фібули-брошки у вигляді так званого сегнерова колеса (Тайманово, р. Тетерів, Черниш, Золотухінський район), яке також вважають зображенням сонця, що обертається. Вони походять із Середньої Наддніпряниці та Дніпровського Лівобережжя. Можливо, певні свастичні мотиви мають і фібули-броші. Подібні прикраси з різноманітними обереговими символами входили, найімовірніше, до складу святкового або престижного костюму.

Відомі такі знахідки із ареалу балтських (Трикати, Дусетоса, Сискалі) та угро-фінських (Юдихи) археологічних культур, для яких також характерні прикраси кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей.

Носії київської культури також час від часу використовували зображення свастики на посуді та пряс-

лицях. Характерно, що подібні знаки на посуді переважно належать до раннього періоду культури, отже, їх можна вважати прямим продовженням пізньозарубинецької традиції. Вони походять із пам'яток на величезній території — від Подніпров'я (Гребля, Щуровка 1, Бортничі) на заході до Сіверського Донця (Шишино 5, Рідний Край) і навіть Хопра (Шапкино II) на сході. На особливу увагу тут заслуговують знаки, нанесені на фрагментах посудини з Шапкина: крім поодиноких свастик тут зображена витягнута фігура, прикрашена в середині та по кутах звичайними свастиками, а в центрі — розгалуженим знаком, що складається з чотирьох свастик. Очевидно, вміст посудини, «захищеної» таким чином, був особливо корисним.

На пам'ятках пізнього етапу київської культури відоме одне часткове зображення свастикоподібного знаку, оточене прямокутною рамкою, на стінці посудини з Роїща із басейну Десни. Принаймні два комплекси речей кола виїмчастих емалей (Сухоносівський та Бессоновський скарби), прикрашені зображеннями свастик, належать до заключного періоду київської культури.

Зображення свастик на пряслицях, які, до речі, також мають біконічну форму, трапляються й на нечисленних «перехідних» пам'ятках — від київської до колочинської й пеньківської культур, датованих від рубежу IV—V до середини V ст. Зображення свастик, нанесені на сиру глину лініями чи серією наколів, є на пряслицях з Козар 7, Гаті 1, Греблі та Сенчі. Хоча відомі пряслиця зі свастикою і на поселенні Абідня (територія сучасної Білорусії), датованому другою половиною III — початком IV ст.

Цікава також знахідка лощика з ребра тварини із нанесеними на ньому знаками, серед яких і свастик

Лоцило з поселення Хлопків I у натуральну величину

ка, із поселення черняхівської культури Хлопків I зі значними «київськими» впливами.

Майже всі знахідки із зображенням свастики періоду першої половини I тис. н. е. відомі на теренах Дніпровського Лівобережжя, а також суттєво розпо- рошені по інших суміжних територіях.

Висновки. Нині серед старожитностей другої по- ловини I тис. н. е. на теренах півдня Східної Європи відомо 36 зображень свастик, нанесених на 33 пред- мети, що походять із 28 пам'яток. Із них лише дві знахідки датовано останньою чвертю I тисячоліття. Вісім зображень є правосторонніми, 23 — лівосто- ронніми, три — мають промені, закручені праворуч і ліворуч, для двох випадків з'ясувати направленість свастики не вдалось.

Цікаво, що на празьких артефактах виявлено в основному лівосторонню свастику і лише одна є пра- во-лівосторонньою, в колочинській культурі та на пам'ятках типу Іпотешть — Кіндешть — Чурел сва- тики діляться порівну на ліво- та правосторонні, на роменській — на лівосторонню та право-лівосторон- ню. У пеньківській культурі 10 зображень є лівосто- ронніми, а чотири — правосторонніми.

Для першої половини I тис. н. е. в ареалі прасло- в'янських археологічних культур відомо 38 знахідок із зображенням свастики (загалом 69 зображень), що походять із 29 локацій: 47 зображень належать до правосторонніх, 21 — до лівосторонніх, промені одно- го розвернуті в обидва боки.

Загалом, у I тис. н. е. відомий 71 артефакт із зображенням свастики. Найбільше їх на посуді — 26; 23 нанесено на пряслиця, решта 19 — на прикрасах. Дві свастики зафіксовано на ливарних формочках, які взагалі є досить рідкісною знахідкою, адже впродовж I тис. н. е. вони були глиняними і не збереглись. Кам'яні формочки для виготовлення прикрас почали використовувати лише з третьої чверті I тис. н. е. Одне зображення нанесено на кістяне лощило.

У різні періоди та для різних культур перевагу в нанесенні свастики віддавали різним категоріям виробів. Так, серед матеріалів київської культури переважають прикраси (14), на пряслицях та керамічному посуді порівну — по вісім; в пенківській — пряслиця (12); в празькій — горщики (5); на пам'ятках Іпотешть — Кіндешть — Чурел — тільки горщики (7).

Таким чином, доволі чітко простежується лінія, що з'єднує знаки і символи, а отже й магічні ритуали, які використовували праслов'янські племена першої половини I тис. н. е. та їхні безпосередні нащадки — ранньоісторичні склавіни й анти.

Наш нарис розкриває використання одного із найдавніших солярних символів — свастики — у слов'ян упродовж майже всього I тисячоліття. Ці зображення виявлені на кам'яних ливарних формочках, ювелірних виробках, пряслицях та посуді. Вважалося, що солярний знак як символ сонця і вогню був здатний відлякувати нечисту силу та надавати речам, на які його наносили, цілющих властивостей. Один із таких знаків, свастика, — це поширений стародавній символ, тож не дивно, що її зображення трапляється і на артефактах, якими користувались слов'яни, впродовж другої половини I тис. н. е.

Відомо, що важливе місце у системі культури будь-якої давньої спільноти належало посуду для

зберігання, приготування та споживання їжі. Він мав бути надійно захищеним за допомогою певних знаків і символів. Зокрема, значного поширення у I тис. н. е. набули свастикоподібні знаки на горщиках низки слов'янських культур, поширених від Лівобережжя Дніпра до Середньої Європи.

Деякі прикраси, що входили до убору населення Лісостепової та Лісової смуги Східної Європи, також виконували роль оберегів. Серед низки виробів трапляються такі, на яких зафіксовані зображення свастики. Ці вироби вказують на широкі етнокультурні й міграційні зв'язки праслов'янського (для першої половини I тис. н. е.) та слов'янського (для другої половини) населення на території сучасної України. Втім, такі вироби особливо характерні для київської культури пізньоримського часу.

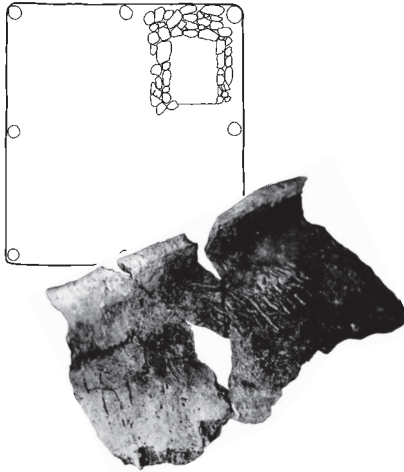
Також обереговими функціями наділяли пряслиця для веретен, за допомогою яких виготовляли нитки для одягу. Про це побіжно свідчать різноманітні знаки (зокрема свастики), нанесені на них. Під час прядіння вони обертались разом з веретеном, що, імовірно, символізувало постійний рух сонця, вічне життя. До речі, вважалось, що з прядінням тісно пов'язана і врожба. Пряслиця, що мають біконічну форму, хоча і з різними пропорціями і розмірами виробу та отвору в ньому, були поширені майже у всіх праслов'янських та слов'янських культурах упродовж I тис. н. е.

Можна зазначити, що зображення свастики трапляються насамперед серед племен першої половини I тис. н. е. Дніпровського Лівобережжя. Зона їхнього поширення істотно збільшилась упродовж раннього середньовіччя, коли відбулося стрімке розселення слов'ян на нових землях. У той час знахідки із зображенням свастики відомі на теренах від Моравії до басейну Сіверського Дінця.

НАРИС 2

«ПЕЙЗАЖ»
РОДЮЧОСТІ
И ДОСТАТКУ

Любомир
МИХАЙЛИНА

Складна картина духовного життя та сприйняття навколишнього світу людиною стародавніх і середніх віків засвідчена фольклором різних народів, просякнутим численними міфічними героями, подіями та діями. Як влучно зазначив дослідник середньовічної історії Західної Європи Йоган Гейзинга стосовно середньовіччя, — «...життя було просякнуте релігією настільки, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним життям. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все в повсякденному житті присвячується вищому, з іншого боку, священне раз у раз тоне в повсякденному через неминуче змішання з буденним».

Поєднання буденного життя з духовним проявлялось у своєрідних намаганнях людини певними магічними діями захистити себе від злих сил і забезпечити власне благополуччя у різних його проявах. Такі магічні дії закарбувались у вигляді різноманітних знаків на археологічних предметах культу та побуту, господарському реманенті, прикрасах, одязі тощо. Тлумачення таких знаків і символів розкриває різноманітні сторони духовного та земного

НАРИС 2

життя їхніх творців. У попередньому нарисі було описано один із найвідоміших таких символів. У цьому йтиметься про цілий набір символів, включно зі свастикою.

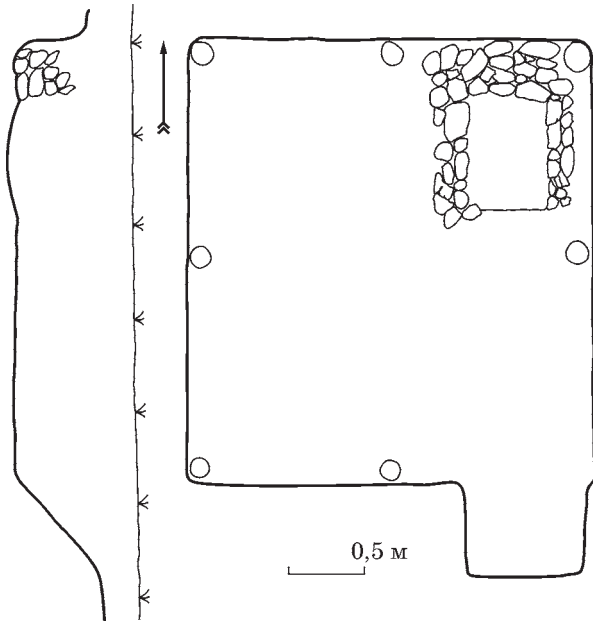
Цікавим у цьому сенсі є фрагмент ліпного горщика із зображеннями різних знаків, що походить із житла празько-корчацької культури VI—VII ст., розкопаного в ході рятівних археологічних досліджень на поселенні Гореча II на початку 1970-х років під керівництвом знаного археолога-славіста Бориса Тимощука та автора цього нарису.

Поселення знаходиться на північно-східній околиці м. Чернівці й розташоване на плато заввишки 80—90 м, що є давньою терасою правого берега

Місце розташування поселення Гореча II

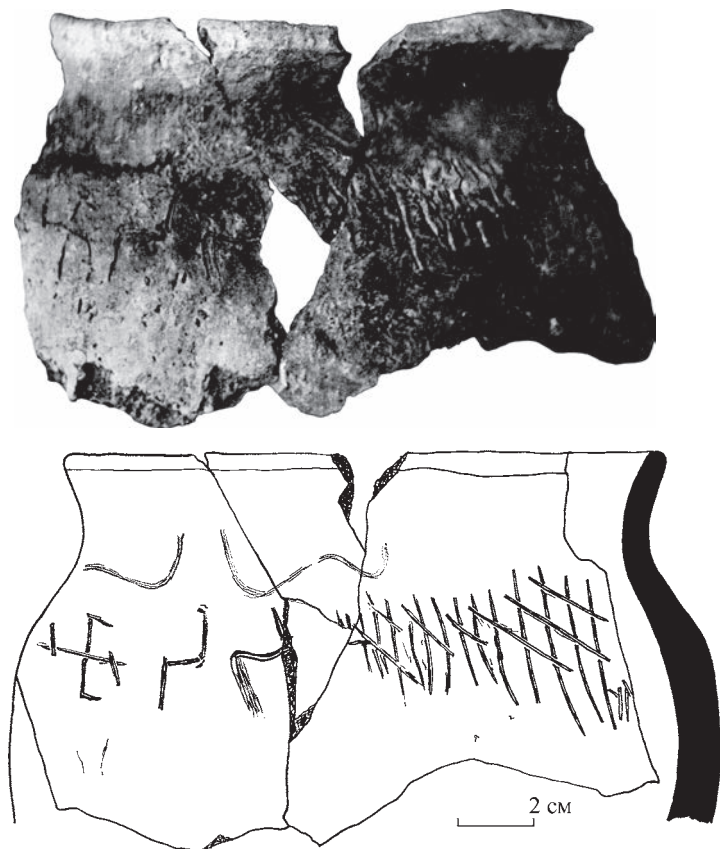

Житло-напівземлянка, в якому виявлено фрагмент кераміки

р. Прут. Указаний фрагмент походить із прямокутного житла 21 розмірами $3,5 \times 3,1$ м, заглибленого на 0,6 м від давньої поверхні. У північно-східному куті житлової споруди знаходилась піч-кам'янка розмірами $1,25 \times 1,20$ м, обернена устям на південь. У кутах та посередині материкових стін виявлено сім стовпових ямок діаметром 0,15 м і завглибшки 0,25 м. Вхід до житла розташований біля південно-східного кута навпроти устя печі. Він мав вигляд приямка 0,9 м завширшки, що полого спускався від рівня давньої поверхні до долівки споруди.

Зазначений фрагмент керамічної посудини мав розміри 16×10 см і належав товстостінному ліпному кухонному горщику. У формівній масі містяться до-

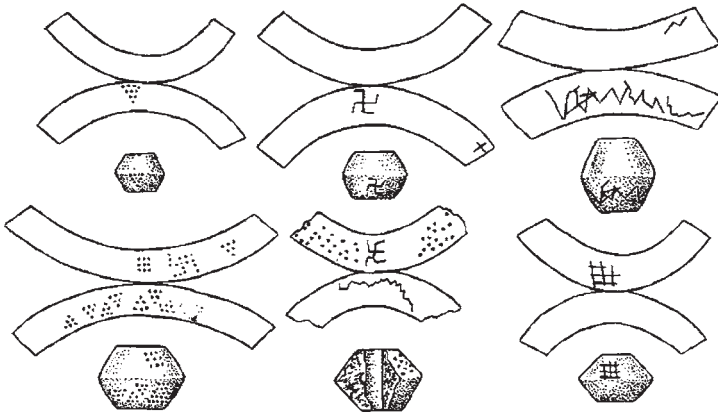

Фрагмент горщика з композицією: фото з архіву і прорисовка символів композиції

мішки шамоту, через що поверхня горщика горбкувата. На фрагменті горщика по сирій глині до випалення прокреслені знаки, об'єднані у цілісну композицію. Вони розташовані під вінцями і виступають на плічках горщика суцільним пасмом розміром 15×5 см.

Цікаво зауважити, що подібний набір символів представлений розрізненими зображеннями на пряс-

Луг I, пряслиця із набором символів, подібних до символіки з посудини із поселення Гореча II

лицях із ранньослов'янського поселення Луг I (Кіровоградська область, Україна)

У лівій частині композиції знаходиться хрест у вигляді свастики, розташований майже перпендикулярно до умовної горизонтальної площини. Рамена свастики перетинаються під прямим кутом, мають довжину близько 2 см і завершуються чотирма зігнутими кінцями 0,6—0,9 см завдовжки. Верхній і два бокових кінці рамен хреста загнуті вправо, а нижній — вліво. Таке розташування кінців хреста поєднує елементи і право-, і лівосторонньої свастики.

Хрест-свастика є найдавнішим і широко розповсюдженим графічним символом, що має загалом позитивний зміст. У перекладі із санскриту свастика означає «добре буття» і в широкому сенсі трактувалося як «благоденство під сонцем». В арійському лексиконі Північного Причорномор'я свастика означає «добре укриття», або «оберіг» так само у широкому сенсі.

Свастика також є давнім солярним знаком, який вказує на вічний рух Сонця і поділ року на чотири

сезони. Свастика набула поширення у давніх народів Старого й Нового світів та отримала багато інших тлумачень. Крім того, вона стала атрибутом, притаманним найважливішим богам різних релігій. У слов'янській традиції загалом та українській зокрема свастика відома під назвою «сварга» і пов'язана із богом неба Сварогом — батьком сонця й вогню. Як зазначено у попередньому нарисі, присвяченому солярній символіці в матеріальній культурі давніх слов'ян загалом, такі символи були поширеними не лише на горщиках, але й на пряслицях, фігурували в композиціях ювелірних прикрас тощо.

Праворуч від хреста-свастики розташовані поряд два знаки у вигляді зигзагів загальною довжиною до 3 см, які очевидно символізують блискавки, що підсилюють енергетичний зміст магічного сюжету. Блискавка в уяві людей асоціювалася зі зброєю грізних верховних богів-громовержців, до яких, зокрема, належали слов'янський Перун, грецький Зевс, римський Юпітер тощо. Блискавку водночас вважали проявом гніву божого і символом родючості, оскільки вона пов'язана і з вогнем, і з водою у вигляді дощу, що зрошує земельні угіддя.

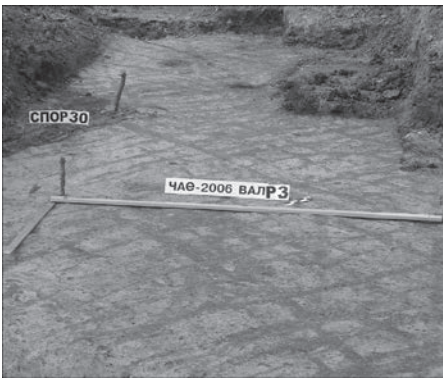
Далі праворуч від символів блискавки магічний сюжет продовжують декілька рядів вертикальних і навкісних ліній, що складаються в ромби. Останні традиційно вважають символом жіночого начала, матері-землі, родючості та зораного поля. Часто в середині ромбів знаходяться крапки-зернини, що символізують засіяне поле. Відсутність у середині ромбів крапок-зернин на вказаному фрагменті горщика з Горечі вказує на незасіяну ниву.

Слід зауважити, що техніка оранки навхрест як один зі способів обробітку ґрунту, коли хлібороб мав зорати поле вздовж і впоперек, засвідчена етногра-

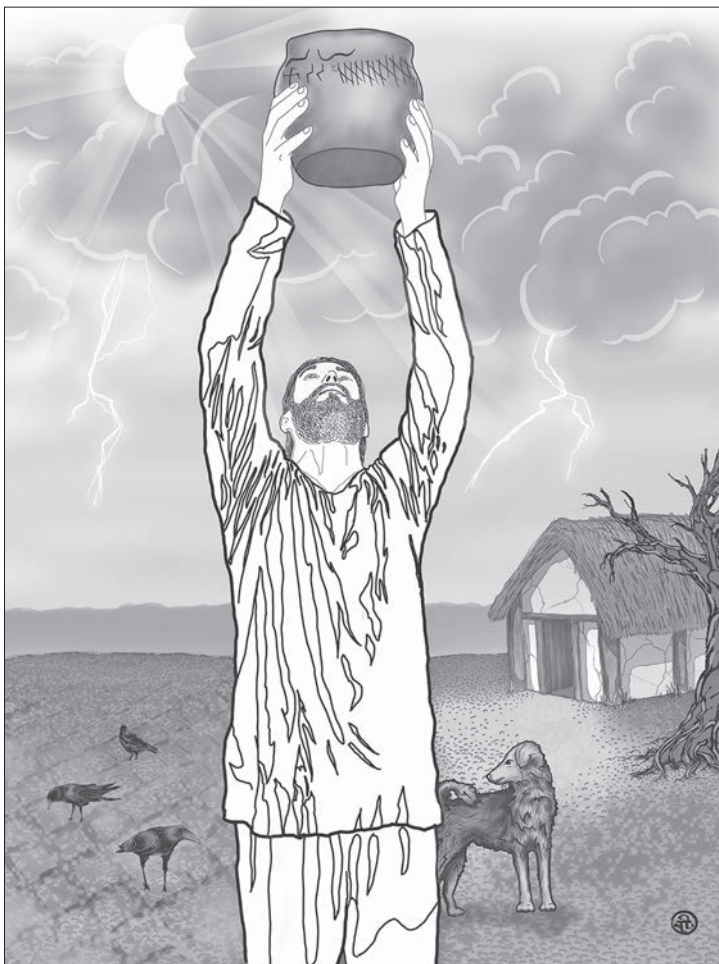
фічними дослідженнями. Лише значне удосконалення знарядь первинного обробітку ґрунту призвело згодом до оранки в одному напрямі.

На археологічному рівні техніка та особливості оранки фіксуються нечасто. Сьогодні вони простежені лише у чотирьох випадках: поблизу слов'янських пам'яток середини I тис. н. е. в урочищі Прірва поблизу м. Трубчевськ (Брянська область, РФ); слов'яно-руських пам'яток кінця I — початку II тис. в Чернігові; давньоруських Автуничях (Чернігівська область, Україна) і літописному Чорнобилі (Київська область, Україна).

Верхню частину композиції вінчають тяжкі дощові хмари, зображені двома хвилястими лініями, розташованими над свастикою-хрестом, двома зигзагами і лівою частиною «поля». Їх пов'язували з фізичною й духовною плодючістю чоловічого начала. Землеробські народи вбачали у хмарах провісника дощу, небесна вода якого забезпечувала родючість хліборобських нив і достаток продуктів рільництва. Хмари символізували також боже одкровення і саму

Приклади археологічно зафіксованих полів з оранкою навхрест у Чернігові (ліворуч) і в Чорнобилі (праворуч)

*«Пейзаж» родючості й достатку — художній погляд на символіку на горщичку зі слов'янського поселення Гореча.
Ілюстрація А. Панікарського*

присутність бога. Орнамент у вигляді хвилястих ліній, які символізують воду, загалом притаманний керамічному посуду давніх слов'ян та Київської Русі.

Описана композиція знаків на горщику з поселення Гореча II спрямована людською свідомістю на забезпечення родючості землі та успіху праці землеробів. Землеробська магія була складовою частиною повсякденного життя та складного світосприйняття слов'янського населення празько-корчацької культури VI—VII ст. Суть і зміст цього цілісного сюжету, що складався зі знаків сонця, блискавок, хмар і землі, розкривається у міфах і фольклорі, де вони визначаються символами священного шлюбу неба і землі. Блискавка була символом чоловічої потенції, яка дощовими потоками запліднювала «матір-землю».

Для чого ж могли використовувати горщик із такою символікою? За об'ємом (2—3 л), розмірами і пропорціями, він типовий для кухонного посуду, але видається, що його використовували не для побутових потреб. Цілком імовірно, що описаний горщик празько-корчацької культури з поселення Гореча II призначався для збору священної небесної води, яку люди використовували у магічних діях, покликаних забезпечити врожайність землеробських угідь.

НАРИС 3

«МАГІЧНИЙ» ПОСУД

Сергій
ГОРБАНЕНКО

М

агічні знаки існували й існують для того, щоб уберігати щось, ними позначене, від чужого ворожого впливу, від злого ока, від вроків. Тому магічні знаки знаходимо повсюдно: на будівлях, одязі, знаряддях праці, зброї, кухонному начинні.

Особливі орнаменти, нанесені на різноманітний посуд, мали охороняти їжу й пиття, тобто здоров'я власників і користувачів цього посуду. Найкраще це помітно на посуді, виготовленому самими господарями для себе вручну, на ліпленому посуді. Але невже для такої важливої справи як охорона здоров'я власної родини господарі застосовували тільки магічні знаки? Чи приділяючи зараз увагу тільки цим знакам ми не втрачаємо якоїсь іншої важливої інформації? Виявляється, ще донедавна втрачали.

Ліплений руками, без допомоги гончарного круга, посуд, пов'язаний зі слов'янськими поселеннями I тис. н. е., має цікаву особливість: до його глиняної формівної маси часто додано різне зерно. Більшість матеріалів, у яких виявлено таку особливість, належить до пам'яток

другої половини I тис. н. е. і їхнє слов'янське походження є беззаперечним. Але і давніший посуд, принаймні другої чверті I тис. н. е., мав у формівній масі домішку зернин. І ці приклади з раніших пам'яток, за оцінкою дослідників, також мають стосунок до слов'янського етногенезу: їхні комплекси однозначно інтерпретовано як праслов'янські, на основі яких надалі сформувалися слов'янські археологічні культури третьої чверті I тис. н. е.

Отже, науковці давно помітили цю особливість, але цілеспрямовано її не вивчали. Одним із перших в Україні, ще 1925 року, на цей факт звернув увагу видатний історик та археолог Микола Макаренко. Він зауважив, що на горщиках з городища Монастирище (Сумська область) є порожнини, формою та пропорціями подібні на відбитки зерняток проса. І після нього до вивчення відбитків зерняток у посуді науковці звернулись лише в середині ХХ ст. Так, працівниця ботанічного саду Академії наук Молдавської Радянської Соціалістичної республіки Зоя Янушевич у 1960-х рр. почала визначати рослини, зерно з яких залишило відбитки на ліпленому посуді. Вона першою почала робити відбитки із залишених зерном порожнин, взявши для цього спочатку каучук, а згодом — дешевший, доступніший і простіший у використанні пластилін. Відтоді дослідження виробів із глини з метою зняття відбитків зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів стало загальнодоступним і поширеним методом, завдяки чому були виявлені і певні закономірності використання давніми хліборобами продуктів своєї праці під час виготовлення виробів із глини.

Завдяки накопиченню матеріалів і спостережень було виокремлено фактори, цілі, шляхи потрапляння частин рослин до глиняного посуду. Ось які чотири

Слов'янські пам'ятки, на яких виявлено глиняні вироби значних розмірів з масовими відбитками зернівок культурних рослин

фактори виділили дослідниці Надія Кравченко і Галина Пашкевич:

1) технологічний спосіб, за якого рослинний компонент (посічену полову з зернятками) додавали у формівну масу як усаджувальну домішку;

2) домішки злакових із ритуальною метою (першими тут спадають на думку статуетки з трипільських пам'яток, пов'язані з культом родючості);

3) випадкові поодинокі домішки до глиняного тіста;

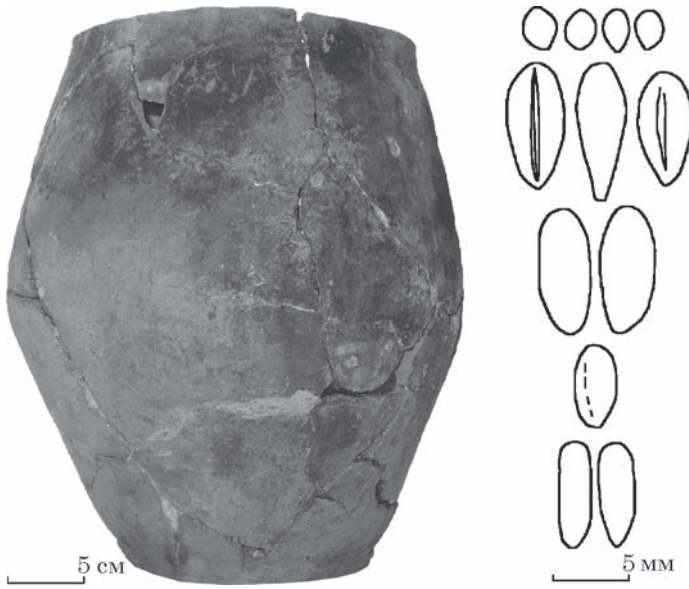
4) використання зернівок або залишків після обмолоту як підсипки під дно під час формування посуду (найчастіше для цього використовували просо).

Для нас важливим є другий тип потрапляння зернівок до виробів із глини — додавання їх до формівної маси з ритуальною метою. Отже, цей тип треба чітко відрізняти від інших. Наприклад, якщо ми спостерігаємо концентрацію відбитків зернівок лише

на зовнішній поверхні денця, то доходимо висновку, що збіжжя використовували як підсипку і це четвертий фактор його потрапляння до посуду. Підсипання зернівок під денця — здавна відомий прийом для того, щоби горщик не приставав до лави (підставки), на якій гончар працював з формівною масою. З цією метою майже завжди використовували зернівки проса, принаймні з раннього залізного віку і до кінця I тис. н. е. включно. Адже це найдрібніші зернятка з-поміж усіх злакових культур (2—3 мм), до того ж майже круглої форми. Якщо формівна маса насичена рештками рослинного походження, і не тільки зернівками, рівномірно, вочевидь це є першим фактором і вказує на застосування технологічного прийому — усадки глиняного тіста. Коли ж бачимо відбитки й на інших частинах посуду, окрім денця, у кількості, суттєво більшій за випадкове потрапляння зернівок (третій фактор), можемо вважати їх пов'язаними з ритуальною діяльністю, зі світоглядом наших предків. Додатковим доказом важливості й продуманості цих дій є те, що часто у таких випадках до посуду додано не будь-який рослинний матеріал, а саме зернівки культурних рослин.

Нині прикладів масових відбитків зернівок культурних рослин на побутовому посуді давніх слов'ян I тис. н. е. значних розмірів, ліпленому від руки, ще небагато, але вони є достатньо показовими. Місця досліджених нами знахідок показано на карті, а самі знахідки коротко описано нижче.

На поселенні черняхівської культури Дмитрівка III (м. Горішні Плавні Полтавської області, Україна), загалом датованому III—V ст., у верхньому будівельному шарі виявлено два скупчення кераміки, характерної для ранніх слов'ян. У цьому комплексі кераміки привернув увагу біконічний горщик-зерно-

Праслов'янський зерновик із Дмитрівки III та прорисовки деяких виявлених на ньому відбитків зернівок проса, ячменю плівчастого, пшениці двозернянки, пшениці однозернянки й жита

вик великого розміру, щільно вкритий відбитками зернівок проса, ячменю плівчастого, жита, пшениці двозернянки. Сліди ремонту на ньому у вигляді отворів у стінках не залишають сумнівів у тому, що цей горщик використовували для зберігання сипких продуктів.

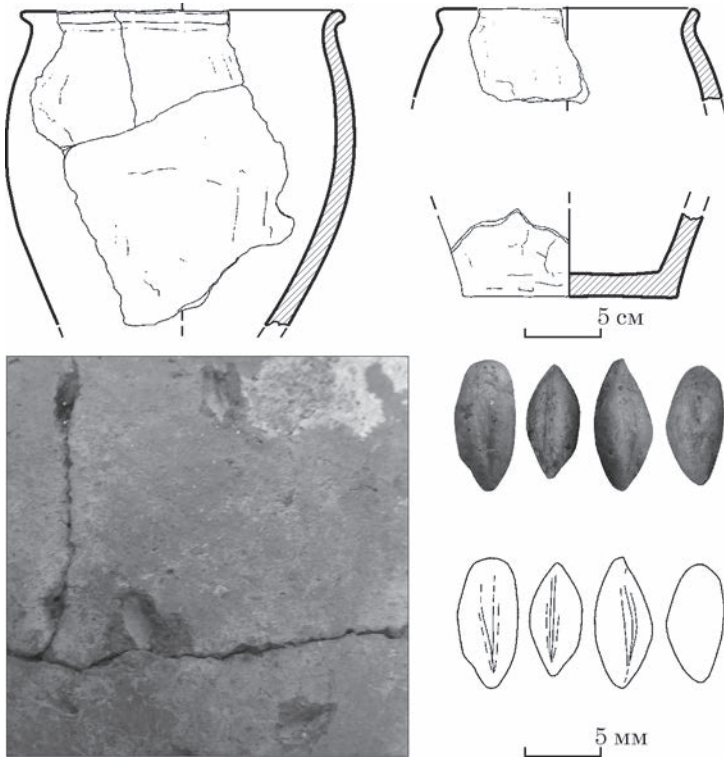
Об'єм горщиків через фрагментарність знахідок важко встановити точно. Звичайно вимірюючи внутрішні параметри горщиків, визначають їхній орієнтовний корисний об'єм з урахуванням товщини стінок і денця. Якщо за наявними фрагментами розміри вирахувати неможливо, то застосовують відомості щодо подібних посудин відповідних археологічних культур. Визначений об'єм можна перерахувати в

масу сухого збіжжя за усередненими даними: 0,1 м³ (100 л) становить близько 77 кг. Отже, у горщику з Дмитрівки III могло зберігатись 10,5 кг збіжжя, бо за висоти близько 34 см і діаметрів по дну — близько 18, у найширшій частині — 29, по вінцях — 21 см його корисний об'єм міг становити близько 13,7 л.

Також представником черняхівської культури є пам'ятка Комарів (Кельменецький район Чернівецької області, Україна), більшість знахідок і об'єктів якої належать до пізньоримського часу й датовані III—IV ст. н. е. На цьому поселенні в нижній частині однієї з господарських ям виявлено розвали двох ліплених від руки горщиків значних розмірів ранньослов'янської традиції, а також невелику посудину, виготовлену з аналогічної формівної маси. На внутрішній і зовнішній поверхнях, на зламах посудин є багато відбитків зернівок проса, тож упевнено можна стверджувати, що майстер свідомо домішав злаки до глиняної маси в ході формовки. Горщики з Комарова мають об'єми близько 6 і 8,5 л, і можуть вміщувати 4,5 і 6,5 кг зернових відповідно.

На поселенні ранньослов'янського часу Борисковичі 1 (Мозирський район Гомельської області, Білорусь) у заповненні одного з жител знайдено 447 фрагментів кераміки I тис. н. е., з яких на 20 фрагментах стінок і донець розмірами 2—5 см виявлено 65 відбитків зернівок проса, від 1 до 6 одиниць, а формівна маса, з якої виготовлено горщики, відбитків інших органічних решток не містила.

Поблизу с. Велика Бугаївка було досліджено житло, визначене як ранньослов'янське і датоване в межах V ст. Сам об'єкт знаходиться на периферії могильника черняхівської культури Велика Бугаївка (Васильківський район Київської області, Україна). Уся кераміка з житла рясно вкрита відбитками зер-

Приклади ліпної кераміки з Великої Бугаївки з відбитками ячменю плівчастого: прорисовка фрагментів, макрофото відбитків і пластилінові моделі зернівок та їхні прорисовки

нівок злаків, переважно ячменю плівчастого і проса, а також два відбитки пшениць м'яких голозерних. Одне з денць рясно вкрите відбитками зернівок проса, яких вдалося нарахувати понад 100 одиниць. Виявлені вони також на внутрішній поверхні денця та в його зломах, тобто суттєво заглиблені у глиняну масу. Отже, крім використання проса для підсипання, гончар додав його і до глиняного тіста. Крім того, відбитки проса виявлені ще на двох невеликих фрагментах

кераміки, які також могли належати тим самим горщикам. Гіпотетична місткість тари з Великої Бугаївки може становити від 5 до 17 л, що уможливило тримання в них 4—13 кг злаків.

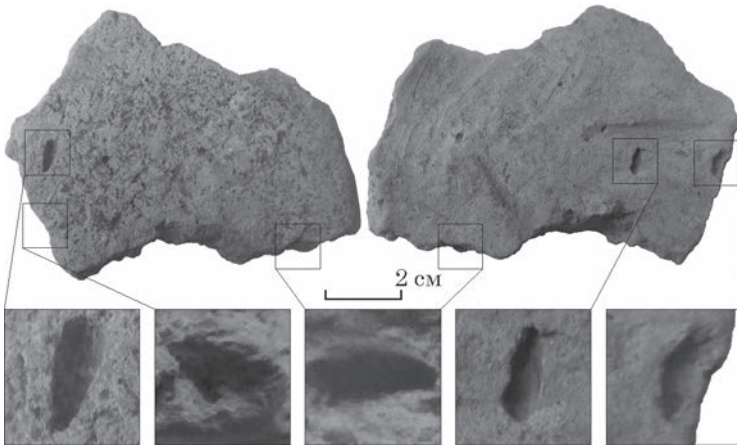
Цікавий приклад походить із житла празької культури на поселенні Острів (*білорус.*: Востраў) у Пінському районі Брестської області, Беларусь. Там у напівземлянці з виявлено фрагменти горщика, що підлягав реставрації. Він має розміри в діаметрі близько 24,5 см вінчика, 29 см тулуба і 15,5 см денця; висота горщика близько 33,5 см. На його внутрішній і зовнішній поверхнях сукупно було виявлено 55 відбитків насіння льону. Корисний об'єм горщика міг становити майже 12 л і відповідно вміщувати близько 9,25 кг сухого збіжжя.

Нині це перший відомий нам горщик великих розмірів, до формівної маси якого було додано насіння льону — технічної культури, знахідки якої загалом нечасті в палеоетноботанічних матеріалах.

На трьох формах були виявлені відбитки ячменю плівчастого: з-поміж них дві верхні частини горщиків та одне денце. Сумарно на поверхні й у зломах горщиків виявлено відбитки понад 50 зернівок ячменю, а інших культурних рослин не знайдено. Відповідно, давній майстер навмисно додав зернівки саме ячменю, а не суміш зерен різних посівів.

Із поселення роменсько-давньоруського часу Зарічне 1 (Тростянецький район Сумської області, Україна) походить, зокрема фрагмент денця горщика, на внутрішній і зовнішній сторонах, а також у зломах якого виявлено щонайменше п'ять відбитків зернівок ячменю плівчастого. Виявлення у зломах особливо важливе, оскільки засвідчує додавання зернівок безпосередньо до глиняної маси, з якої формували посудину, а не підсипання під денце.

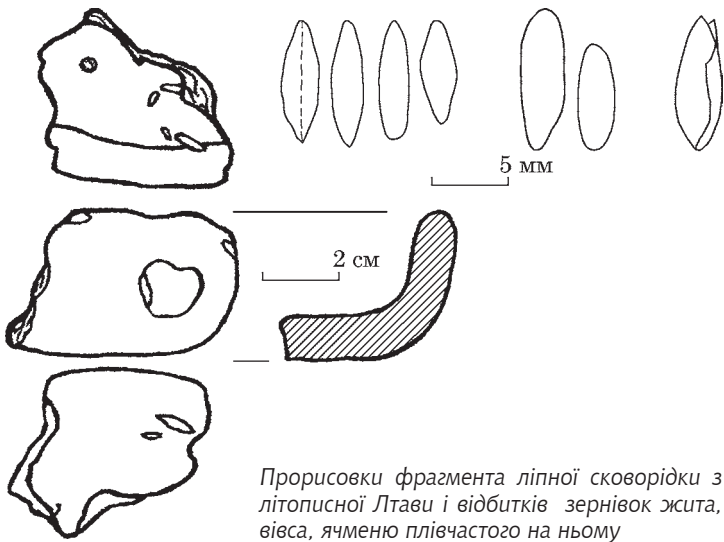

Фрагмент денця великої посудини із Зарічного (зовнішня і внутрішня сторони) з відбитками зернівок ячменю півчастого

На жаль, за таким матеріалом неможливо встановити форму й розміри горщика. Однак оглянута частина денця не мала жодних ознак переходу в стінки горщика, тобто походила із середини дна значної за розміром посудини. Цілком вірогідно, що це фрагмент дна зерновика (піфоса, корчаги), який використовували для зберігання сипких продуктів, а об'єм його міг сягати 25—30 л для тримання близько 20 кг зерна. У матеріалах таких пам'яток як Новотроїцьке та Полтава відомі цілі форми досить великих горщиків (понад 35 см заввишки), діаметр дна яких коливався від 9 до 13—14 см.

Городище Лтава, Іванова Гора (обласний центр Полтавської області, Україна) має роменські матеріали середини IX — першої половини XI ст. Планомірний перегляд виробів із глини з літописної Лтави для виявлення палеоетноботанічних даних триває від початку 2000-х рр. З-поміж досліджених матеріалів привертає увагу один невеликий фрагмент сковорід-

ки, в якому виявлено сім відбитків зернівок: чотири жита, два вівса та один ячменю плівчастого. Навряд чи таку значну концентрацію можна вважати випадковою.

На поселенні райковецької культури Мала Снітинка (Фастівський район Київської області, Україна) окрім звичайного матеріалу виявлено також кілька посудин, що заслуговують на особливу увагу. Відомий розмір вінець однієї з посудин — близько 40 см. Форма не відреставрована, тому її об'єм установити складно. Але за аналогіями можна припустити, що він міг перевищувати 40 л, а маса збережаного збіжжя могла сягати 30 кг.

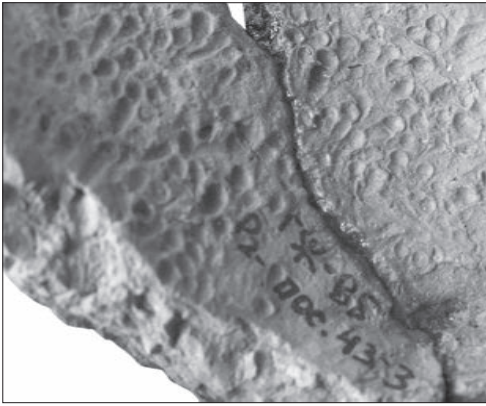
На 14 деннях різних форм посуду поселення Мала Снітинка виявлено рясні відбитки зернівок проса і дві знахідки таких великих форм для приготування продуктів землеробської праці — фрагменти сковорідки діаметром близько 14 см. І якщо описаний

тут і багато інших прикладів знахідок донець ліпних горщиків однозначно можна пояснити використанням вдалого технологічного прийому, то подібні знахідки на денцях сковорідок вказують не тільки на намагання поліпшити суто функціональні ознаки.

Два фрагменти сковорідок із хронологічно близьких поселень, літописної Лтави і Малої Снітинки, є подібними. Такий посуд використовували зокрема для підсушування зерна, а можливо й для випікання хліба. Сковорідки, як і «об'ємні» форми виробів із глини, зокрема глиняні «хлібці», містять набагато більшу кількість відбитків органічних домішок, аніж горщики. Іноді це технологічний прийом, бо на денцях таких форм часто присутні відбитки зернівок проса, щодо значення яких сумнівів не виникає. Однак тут ми бачимо і приклади нефункціонального використання збіжжя (у випадку зі сковорідкою із Лтави це очевидно), які наптовхують на думку про навмисне додавання злаків у культових цілях.

Домішування, введення збіжжя у структуру сковорідок є своєрідною спробою гармонізувати посуд, призначений для приготування продуктів хліборобства. Очевидно, що маємо тут справу з проявом побутової магії, коли звичайні повсякденні предмети набувають сакрального, культового забарвлення.

Ще яскравішим прикладом нефункціонального використання збіжжя є розвал зерновика — тари для зберігання збіжжя безпосередньо в житлі, «під рукою» для повсякденних потреб — з відбитками зернівок. Діаметр вінця зерновика становить близько 40 см, а глиняна маса, з якої його виготовлено, містить незначну кількість домішок. Однак наявна органічна домішка — це винятково відбитки зернівок жита. Отже, не може бути й мови про випадкове потрапляння цих зернівок до маси, з якої виготовили посуд.

*Внутрішня сторона
фрагмента горщика,
суцільно вкритого
відбитками зернівок
проса із Животинного
городища*

На городищі ранньослов'янської боршевської культури Животинне VIII—XI ст. (с. Староживотинне Рамонського району Воронежської області, РФ) знайдено один цікавий розвал горщика. Його поверхня, доступна за виявленими фрагментами (нижня частина горщика відсутня), була суцільно вкрита відбитками зернівок проса посівного: їх добре помітно і на зовнішній, і на внутрішній поверхнях горщика. Схоже, що давній майстер просто випадково впустив готову сиру форму в запаси збіжжя, що стояли поруч, але потім вирішив не «усувати недолік» у вигляді відбитків зернівок: слідів згладжування не помітно. Не виключено, що це було зроблено навмисно, але подібних прикладів із територіально-хронологічного оточення Животинного городища немає. Так чи інакше, очевидно, що такий «візерунок» припав до душі давньому майстрові, і горщик не було підправлено чи «вibraкувано». Його випалили і надалі використовували у побуті. Отже, посудина в такому вигляді цілком гармоніювала з уподобаннями її господарів.

На фрагментах ліпного посуду, імовірно розвалу великого горщика, зі слов'яно-руського городища

Крутилів III (урочище Замчище, Гусятинський район Тернопільської області, Україна) виявлено по дві зернівки ячменю півчастого і жита, і по одній — пшениці двозернянки і проса.

Нині цими прикладами обмежуються наші спостереження щодо свідомого використання збіжжя як домішки до формівної маси, з якої слов'яни надалі виготовляли посуд значних розмірів. Цілеспрямовані спостереження за скупченістю відбитків зернівок на посуді розпочато порівняно нещодавно (із 2010-х рр.), і за цей час палеоетноботанічними дослідженнями за відбитками на кераміці охоплено незначну кількість відомих пам'яток.

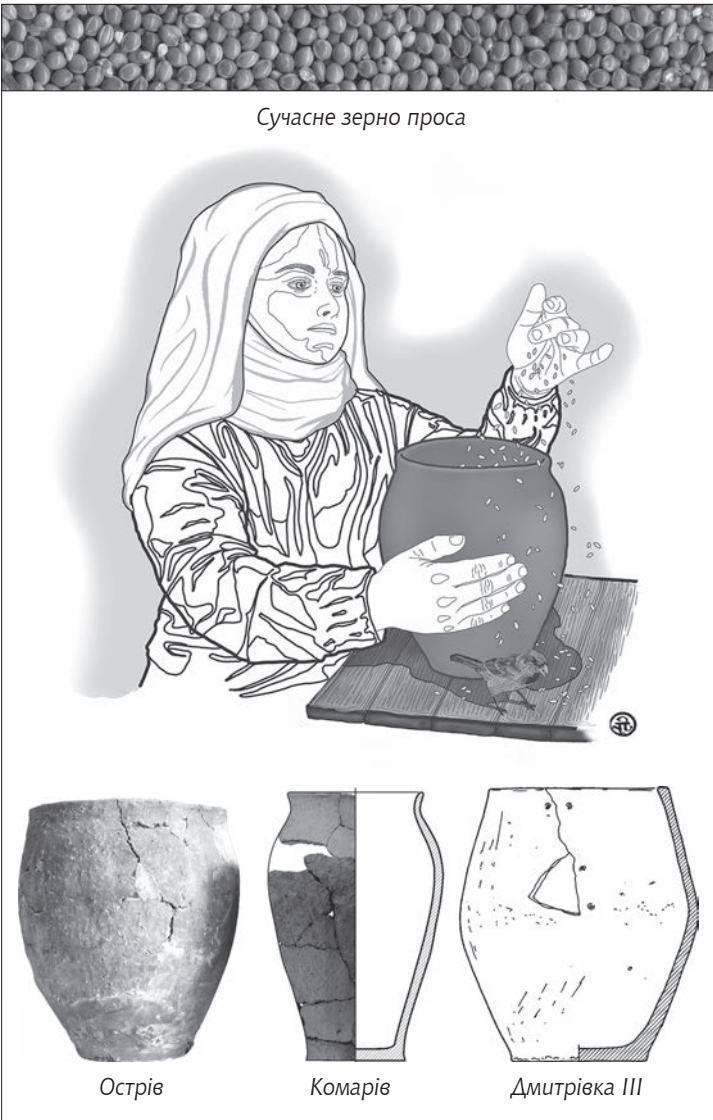
Також є й суб'єктивні обставини, які часто перешкоджають отриманню інформації. Коли дослідник працює з колекцією нереставрованих виробів, він має справу з *фрагментами* посудин. Огляд такого матеріалу слід визнати найефективнішим з погляду збору статистичних палеоетноботанічних даних, оскільки не скріплені між собою фрагменти можна роздивитись уважно з усіх боків. При цьому на кожному окремому фрагменті незначних розмірів можуть знаходитися 1—2 відбитки, які не привернуть уваги дослідника своєю концентрацією. Тобто він може залишити поза увагою те, що ці фрагменти належать до розвалу одного горщика (оскільки зосереджується на абсолютно іншому завданні), і не зіставити концентрацію відбитків зернівок на фрагментах з певною посудиною. До того ж через фрагментарність горщиків далеко не завжди можна звернути увагу на їхню *форму* (і, відповідно, призначення).

Тому ми і вважаємо, що описані тут приклади не є унікальними, просто на ці особливості раніше звертали мало уваги. Самі ці зразки більше свідчать про уважність дослідників, аніж про дійсний стан речей.

І це підтверджує огляд доволі значного наукового добробку з визначення відбитків палеоетноботанічних матеріалів на виробих із глини. Тенденція свідомого додавання збіжжя у формівну суміш ліпного посуду є поширенішою у просторі й часі, ніж показано тут, і потребує подальших розгорнутих досліджень, зокрема повторного перегляду матеріалів (як, наприклад, частина переглянутих нами раніше матеріалів з поселень Кодин I і II Чернівецької області, що належали до празької й райковецької культур).

Природно, що традиція додавання збіжжя до побутового посуду зникла разом із поступовим запровадженням виготовлення якіснішого кружального посуду, перетворенням цього ремесла із домашнього на професійне. Утім, навіть після остаточного тотального переходу до виготовлення кружальної кераміки із якісної формівної маси і майже без домішок винятки щодо відбитків збіжжя на них все ж залишилися. Цікаво, що відбитки у таких випадках є масовими. Так, з-поміж гончарної кераміки давньоруського часу з літописної Лтави було виявлено кілька донець із масовими відбитками проса. І це в той час, коли необхідності в такому прийомі вже не було, оскільки в ході виготовлення посуду за допомогою гончарного круга підсипок не використовували. Хронологічно найновіший приклад походить із Київського Арсеналу, де нещодавно тривали розкопки об'єктів XVI ст. і де на одному денці з комплексу з-поміж інших зафіксовано скупчення відбитків ячменю плівчастого, подібне до колоса. Цікаво, що гончарі не «прибрали дефект»: імовірно, їм була достатньо близька така випадкова символічність, в якій можна вбачати пережитки хліборобських вірувань.

Піді́ємо підсумки. Описані горщики мають розміри більші за звичайний посуд і відомі з поселень різного часу, археологічних культур і регіонів, але всі

Так народжується «магічний» посуд.
Ілюстрація А. Панікарського

вони пов'язані зі слов'янами. Спільним для них є те, що посудини виготовлені з досить гарної формівної маси, без суттєвих органічних домішок, проте з масовими відбитками зернівок культурних рослин. Очевидно, що рослинну домішку обрано не випадково, а її додавання до глини не було зумовлене технологічним прийомом для поліпшення виготовлення посудини. Також в описуваних випадках відбитки зернівок розташовані спорадично на обох поверхнях й у зломах і не вкривають суцільним шаром зовнішню поверхню дна, тож їх не можна пояснити потраплянням унаслідок підсипання на полицю, на якій працював майстер.

Це дає підстави вважати, що акт додавання зерна у формівну масу посуду пов'язаний із хліборобським світоглядом людей, які виготовляли та використовували цей посуд. Відомо, що у ритуальних цілях зерно найчастіше додавали до культових предметів: різних статуєток, пов'язаних із символами родючості; глиняних «хлібців» як моделей стародавнього хліба за формою; вотивних, тобто призначених у дар божествам, невеликих посудин тощо. В описаних тут випадках маємо справу зі звичайним посудом, призначеним для щоденного побутового використання. І зернівки в тілі цього посуду мали гармонізувати посуд і його звичайний вміст.

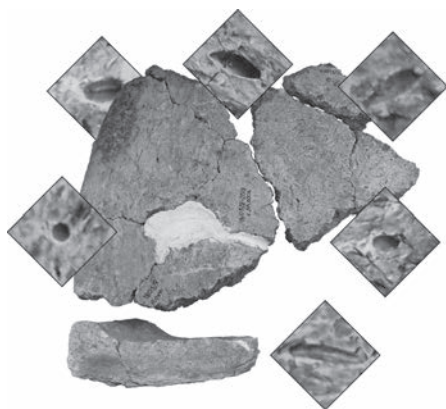
Таким чином за ретельного палеоетноботанічного обстеження слов'янської ліпної кераміки I тис. н. е. з поселенських пам'яток півдня Східної Європи виділяється певна хліборобська традиція гармонізації виробів із глини, призначених для зберігання, підсушування, приготування збіжжя, з безпосереднім продуктом хліборобства — зерном. Це додавання якісного зерна до типових побутових виробів із глини у певних культових цілях. Цей феномен варто визнати побутовою магією.

НАРИС 4

ВІД
СКОВОРІДКИ
ДО ПЕЧІ:
ЖАРОВНІ

*Сергій
ГОРБАНЕНКО*

П

ро роль печі в житті й житлі давніх слов'ян існує чимало наукової літератури. Піч повсякчас була певним культовим місцем, своєрідним вівтарем у житлі.

У слов'яно-руський період піч переважно мала куполоподібну форму, була діаметром від 0,5 м і могла бути заввишки понад 0,5 м. Матеріалом для виготовлення слугували глина, вальки із глини чи камені, або усе це разом у різних пропорціях. Вибір матеріалу залежав від регіонів, що, імовірно, вказує на традиції у різних племен, спричинені доступністю певних будівельних матеріалів. Незалежно від обраного матеріалу, купол печі міг завершуватись отвором, або ж жаровнею. Остання була певним різновидом «посуду», що доволі часто одночасно був і невід'ємним завершенням склепіння. Дослідники переважно погоджуються із припущенням щодо використання жаровень для просушування збіжжя і випікання хліба.

Виготовляли жаровні із суміші глини, найчастіше з великою домішкою доволі великих органічних решток. Досить часто це були відходи обмолоту чи посічені стебла трав'янистих рослин. Лише зрідка до цієї

суміші **випадково** потрапляли зернівки. У результаті вигорання рослинних домішок жаровня ставала пористою, і це забезпечувало її теплопровідність.

Таку глиняно-органічну суміш використовували для виготовлення практично всіх архітектурних деталей від часу їх виникнення і дотепер. До них належать: обмазка, глиняні вальки та інші «об'ємні» вироби з глини. Серед останніх — склепіння печей, стаціонарні жаровні, пательні тощо. Таке внесення у суміш рослинних домішок Н. Кравченко й Г. Пашкевич визначили як технологічний прийом, тобто як перший фактор із розглянутих у нарисі про посуд і рослинні домішки в ньому. Але нам досі невідомі приклади **цілеспрямованого** використання зернівок культурних рослин як технологічної домішки. Адже можливість використання відходів обмолоту, а також диких рослин, давала змогу не використовувати як технологічну домішку важливі для виживання запаси продовольства, зокрема зернівки культурних рослин.

Саме тому масова наявність відбитків зернівок культурних рослин у жаровнях є особливо цікавою. Розглянемо далі кілька прикладів.

Найпоказовішим і найцікавішим є матеріал із Глінжені, комплексу із городища, посада і розташованого поруч поселення (Шолданештський район, Молдова). У цьому комплексі, що на лівому березі р. Чорна, правій притоки р. Дністер, виявлено матеріали трипільської культури, гальштатського часу, гетської культури, пізньоримського часу, а також ранньослов'янської райковецької культури.

У верхній частині заповнення одної з напівземлянок біля її східної стіни виявлено скупчення кераміки. Імовірно, заглиблення, що залишилось після руйнування напівземлянки, використовували як сміттеву яму. Там було близько 70 уламків великої

Слов'яно-руські пам'ятки, на яких виявлено фрагменти жаровень (білі кружечки) і фрагменти, визначені авторами досліджень як «обмазка» (чорні кружечки)

жаровні, очевидно, прямокутної форми з високим бортиком, прикрашеним зовні двома рядами пальцевих вдавлень. Глиняне тісто з домішкою полови і злаків є крихким, жаровня була сильно пропалена. Висота бортика до 20 см, його товщина — до 3 см, товщина дна до 3,5 см. Уламки жаровні були змішані з фрагментами жорен і ліпленої від руки та ранньогончарної кераміки.

Обгоріле зерно, виділене з фрагментів жаровні, визначила Зоя Янушевич. За її даними, там була суміш зернівок полби-двозернянки (пшениця двозернянка), вівса і карликової пшениці (пшениці м'які голозерні) приблизно в рівних кількостях. Є також одна основа колоска спельти.

На жаль, дослідниці пам'ятки, Наталя Гольцева і Майя Кашуба, зображення не опублікували, ми знає-

мо про цю жаровню тільки з описів. Тут важливо, що додано і полу, і суміш злакових. Якщо додавання відходів від обмолоту (полови) має технологічне значення, то з раціонального погляду додавання зерна не має сенсу.

Цей приклад доволі унікальний, оскільки зазвичай у виробі із глини зерно не зберігається, а вигорає й залишає порожнини. І це один із двох відомих нам випадків, коли зерно масово збереглося в тілі масивного глиняного виробу, котрий мав постійний контакт із вогнем. Другий приклад стосується печі з літописної Лтави, згаданої в наступному нарисі «*Жито як підсилювач магії печі*».

Крім цього, це чи не єдиний відомий нам випадок, який вдалось інтерпретувати за даними з наукової літератури завдяки ретельній публікації найдрібніших подробиць, здійснених і дослідницями пам'ятки, і дослідницею палеоетноботанічних решток. І навіть попри відсутність ілюстрацій таких, в цілому, «нецікавих» і значно поширених матеріалів.

Жаровня з відбитками зернівок проса з поселення Мала Снітинка

На пам'ятці Мала Снітинка було вивчено колекцію матеріалу з метою визначення його палеоетноботанічних особливостей. Серед рядового статистичного матеріалу виявлено кілька посудин, що заслуговують на особливу увагу. Наприклад, імовірний фрагмент жаровні з реконструйованим діаметром близько 30 см, нижня частина якого рясно вкрита відбитками зернівок проса.

На городищі Мохнач (Зміївський район Харківської області, Україна), у його у північній «салтівській» частині у 2018—2019 рр. виявлено господарський комплекс з цікавим артефактом. Це масивний виріб із глини з великою кількістю відбитків органічних решток. Щодо нього дослідники — Володимир Колода і Сергій Горбаненко — не змогли дійти згоди: перший вважає його жертovníком, а другий — звичайною жаровнею. Оскільки автором цього нарису є С. Горбаненко, далі цей об'єкт розглянуто саме як жаровню.

Товщина її становить 4—5 см, разом із бортиком до 8 см. За наявними шматками повний розмір виробу встановити неможливо, але виходячи з масивності, товщини й заокруглення бортика, вони були значними.

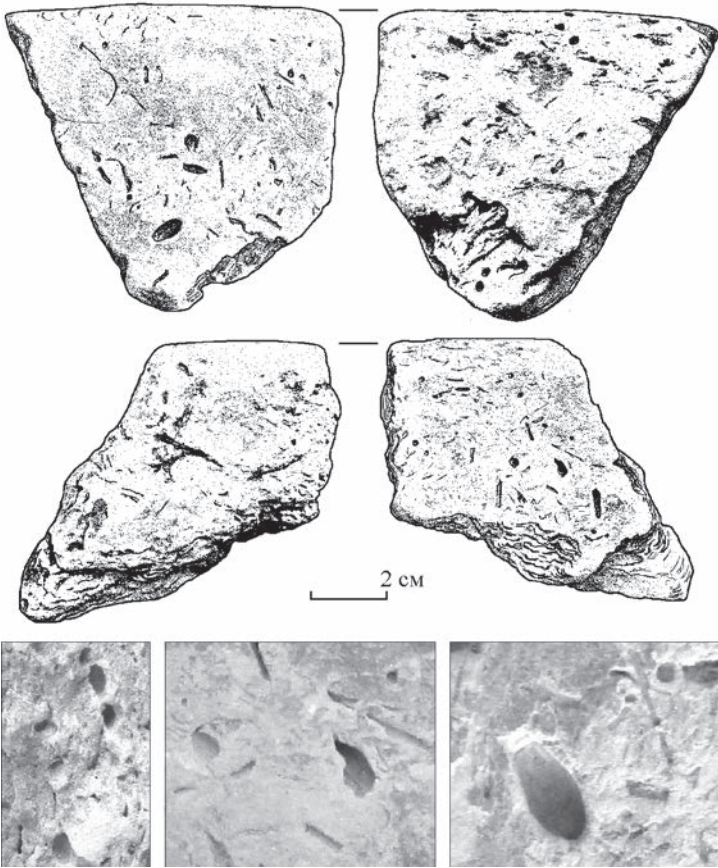
Формівна маса складалась із глини з великою кількістю рослинних домішок різного походження, добре помітних на всіх поверхнях, а також у зломах. Всюди добре помітні відбитки відходів обмолоту: плівки, фрагменти вилочок, колосків, листя тощо. На нижній поверхні чітко помітні паралельні, наче спеціально викладені відбитки стебел трав'янистих рослин, можливо соломи, розташовані переважно через 5—6 см одне від одного. На поверхні робочої частини, крім відходів обмолоту й просівання врожаю, також помічено відбитки зернівок культурних рослин. Плів-

ки, які ми змогли ідентифікувати, належали зернівкам жита і ячменю плівчастого. Більшість зернівок також виявилась житом, ячменем плівчастим і просом. Виявлено й поодинокі відбитки зернівок пшениці двозернянки, зокрема одна у верхній частині виробу, на поверхні бортика. Звернімо особливу увагу на те, що відбитки зернівок знаходились винятково на «робочій» поверхні, котра безпосередньо контактувала з продуктами.

На поселенні Ходосівка (урочище Козаків Яр, Києво-Святошинський район Київської області, Україна) досліджено близько двадцяти жител із глинобитними печами. Знайдений матеріал репрезентує переважно волинцевську культуру, але є райковецькі, а також сахнівські форми кераміки. 2016 року ми оглянули матеріал з метою знайти й визначити відбитки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів на виробих із глини. Найбільш зацікавили нас артефакти з досліджень 1976 р., виконаних під керівництвом Євгенії Петровської: тоді було розкопано житло-напівземлянку з фрагментами жаровень, рясно вкритих відбитками проса.

На багат шаровому поселенні Хрінники 1 (урочище Шанків Яр, Демидівський район Рівненської області, Україна) є і матеріал райковецької культури. Приналежну до неї колекцію виробів із глини з розкопок 2016 р. об'єкта 24 ми й мали змогу дослідити. Найцікавішими для нас виявились два фрагменти бортика жаровні (чи сковорідки?), на яких є багато відбитків ботанічного походження, передусім дрібних частин стебел рослин, а також багато відбитків зернівок культурних рослин на зовнішніх і внутрішніх поверхнях, і у зломах. Здебільшого це відбитки зернівок проса, а на внутрішній поверхні виявлено також по одному відбитку зернівок жита, ячменю плівчастого, пшениці двозернянки.

Прорисовка фрагментів жаровні з Хрінників 1 та макросвітлини відбитків зернівок проса, ячменю півчастого й жита

У Хотині (райцентр, Чернівецька область, Україна) серед матеріалів давньоруського часу X—XI ст. є розвал від двох жаровень, наданий для дослідження. Відбитки зернівок цих жаровень представлені переважно навмисно доданими зернівками жита. Також є поодинокі відбитки зернівок проса та один — ячменю півчастого.

Звісно, цих випадків поки що не дуже багато. Але у них за формою й контекстом чітко встановлено походження об'ємних фрагментів виробів із глини від жаровень.

Варто згадати ще три цікавих, але «сумнівних» випадки. Усі вони стосуються фрагментів обпаленої глини, які неможливо однозначно проінтерпретувати, що походять із давньоруських пам'яток.

У ході досліджень Старого Збаража в урочищі Бабина Гора (Збаразький район Тернопільської області, Україна) у підкліті оборонного валу городища першої половини X ст. виявлено фрагмент будівельної деталі з глини, зусібч рясно вкритий відбитками зернівок жита. За місцем знаходження видається, що цей фрагмент не міг походити від розвалу печі та є частиною обмазки.

Інший приклад походить із одного з жител давньоруського городища Крутилів III, урочище Замчище (Гусятинський район Тернопільської області, Україна). Знайдений дослідниками фрагмент обмазки з обох сторін рясно вкритий відбитками зернівок жита. Він взагалі містить багато слідів від вигорілих решток ботанічного походження, здебільшого листя подрібненої трави, рідше — відходи від обмолоту (плівки ячменю), навіть частинку колоска.

На поселенні Ходосівка-Рославське (матеріал давньоруського часу і монгольсько-литовської доби, XII—XIV ст.; Києво-Святошинський район Київської області, Україна) також було виявлено фрагмент «обмазки», помережений відбитками зернівок жита.

Отже, маємо три випадки знахідок маловиразних фрагментів, подібних до обмазки. Спільним для них є те, що на поверхнях чітко помітні відбитки зернівок жита, доданих навмисно. І це змушує замислитись: чи справді необхідно було додавати саме до обмазки

На шляху від лану до столу.
Ілюстрація А. Панікарського

зернівки винятково культурних рослин? Через що й постає питання: чи не був цей фрагмент частиною стаціонарної жаровні чи сковорідки?

Жаровня фактично є перехідним елементом — це і посуд великого розміру з певними функціями, і завершення, тобто верхня частина, печі. Додавання збіжжя у побутовий посуд детально розглянуто у попередньому розділі. Тож логічно припустити, що й у жаровні зернівки культурних рослин, основи харчування слов'ян-хліборобів, було додано з метою гармонізації предмету з його функцією. Жаровня, призначена для підсушування зерна й приготування їжі, вже сама по собі набувала сакрального значення й мусила бути злагодженою з іншими предметами побуту, з людиною та її життям. Такий посуд, як і піч, мав оберегові, магічні функції. Домішування «благородного» збіжжя у жаровні, так само, як і у формівну масу горщиків, мало на меті пов'язати предмет і його призначення, уберегти посуд від порожнечі, а його власників — від злиднів.

НАРИС 5

ЖИТО
ЯК
ПІДСИЛЮВАЧ
МАГІЇ
ПЕЧІ

Сергій
ГОРБАНЕНКО

У цьому нарисі ми розповімо про два достовірних випадки підсилення магічної дії печі, тобто додавання жита до глини, з якої споруджували піч. Крім жита, про що йдеться в цьому нарисі, а також мініатюрних горщиків, про що — в наступному, до тіла печей вмуровували багато різних предметів. Збирання інформації про них, їх інтерпретація та осмислення ще чекають на свого дослідника.

Обидва розглянутих тут випадки стосуються безпосередньо матеріалу тіла печі — фрагментів, що залишились після їх руйнування. Перший — піч із житла роменської культури, дослідженого в Полтаві, другий — «комин» з козацької землянки XVII ст., виявленої в Чугуєві.

Піч, точніше її фрагменти, що дочекались дослідників, знайдено на пам'ятці Лтава, Іванова Гора, про яку вже згадано в попередніх нарисах.

Одна з досліджених житлових споруд городища, котлован якої заглиблено від рівня сучасної поверхні на 2,75 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. Підлога її була рівною, а в нижній частині житла виявлено рештки горілих дерев'яних конс-

Пам'ятки з виявленими рештками печей із додаванням жита

трукцій — дошки і колоди, які рівномірно залягали по всій площі котловану будівлі.

У нижній частині житла знайшлися кілька уламків ліпних горщиків роменського часу та інші цікавинки: кістяна проколка, фрагмент заготовки руків'я ножа, фрагментований залізний ніж, фрагмент кам'яного жорна (?), невеликий кулястий бронзовий гудзик. За контекстом і знайденими рештками дослідники виснували, що житло знищила пожежа.

Рештки печі були розташовані у західній і південній частинах житла. Вони виглядали як скупчення обпаленої глини та частини конструкції печі, самої печі, на жаль, не залишилось, але був фрагмент верхньої частини топкової камери з дещо пористою структурою розміром $16,8 \times 10,4$ см.

Цей фрагмент конструкції (склепіння) печі виявився надзвичайно цікавим: усередині нього під час детального огляду виявлено багато уцілілих об-

горілих зернівок культурних рослин. Насиченість ними формівної маси, з якої потім була побудована піч, значна: приблизно 1 зернівка на 10—15 см³. Усі зернівки, що їх пощастило вилучити, визначено як зернівки жита, будь-яких інших культурних рослин не знайдено, але загалом формівна маса мала багато порожнин від органічних домішок — полови, посічної трави.

Виявлені зернівки загалом задовільно збереглися. Деякі з них утратили найуразливіші частини (зародки), інші суттєво деформувалися під дією вогню. Але для додавання у формівну масу зерно не «сортували» — бачимо тут найбільші (із середини колоса), і найменші (з країв) зернятка. Також вдалося вилучити одну вцілілу основу колоска та дві плівки.

Ці зернівки насправді дали нам багато корисної й цікавої інформації. Наприклад, за їхнім станом зрозуміло, що температура печі ніколи не була надто високою, оскільки зерно висихає за температури 100—110 °С, обвуглюється за 150—230 °С, а за 270—300 °С відбувається інтенсивний процес обвуглювання. Тому очевидно, що піч була куховарською, її ніколи не використовували для випалювання кераміки, адже для виготовлення кераміки необхідна температура 500 °С і вище. Саме через це в кераміч-

Зразки уцілілих обгорілих зернівок жита (а також фрагментів, основи колоска і плівки) з фрагменту зводу печі з літописної Лтави. Збільшено вдвічі

них матеріалах ми ніколи не натрапляємо зернівки, лишень на їхні **відбитки**.

І це спростовує одне з припущень щодо життя представників роменської культури. Воно полягало в тому, що кожна родина сама виготовляла посуд для власних потреб і випалювала його без застосування спеціальних теплотехнічних споруд на вогнищах або ж у звичайних побутових печах. Ми ж щойно чітко побачили, що описану вище піч не використовували для виготовлення посуду.

Інший приклад для цього нарису походить із багатопарового городища Чугуїв (райцентр Харківської області, Україна), де є шар козацьких часів XVII—XVIII ст. Городище розташоване в історичному центрі міста на високому правому березі р. Сіверський Донець, укріплення там існували з кінця XVI ст.

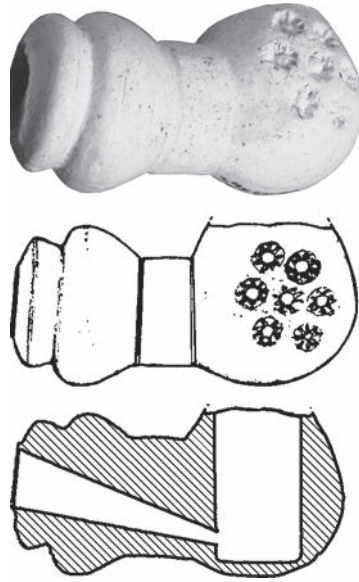
Ще 2009 р. там було досліджено житло, яке складалось із двох частин: своєрідних «сіней» і житлової частини — землянки, розрахованої на одну людину. Остання по відношенню до «сіней» була заглиблена більш ніж на 1,3 м.

Знахідки, зокрема монети, вказали вік комплексу, що відповідає початковому періоду заселення Чугуївського городища: середина — друга половина XVII ст. А сама землянка відображає умови побуту будівельників Чугуївської фортеці. Із письмових джерел відомо, що загін черкасів-українців Якова Остриниці разом з московськими служивими людьми прийшов на Чугуївське городище восени 1638 р. Подібні житла для однієї особи, траплялись дослідникам і раніше.

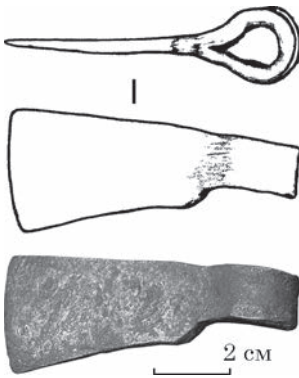
Важливо, що кераміка в заповненні землянки була переважно українською, знайдено навіть кілька люльок. Отже, господарював у ній, найімовірніше, етнічний черкас-українець.

Котлован житла, виявлений у 2009 р., був овальною в плані ямою 2,9 м завглибшки, з якої у простір верхньої камери виходила обпалена глиняна маса. У «нижній» камері вона уздовж західної стіни комплексу створювала стінку опалювального пристрою — комину. Прямокутний у плані паливник печі було споруджено з глини, після обпалу глиняних стінок це була монолітна конструкція. На момент дослідження стінки паливника були значно пошкоджені, але завдяки детальним дослідженням визначено, що він був розташований на материковому останці та мав у плані прямокутну форму загальними розмірами сторін $\approx 85\text{—}90 \times 35\text{—}40$ см. Камера паливника, заповнена золою, простежена на висоту $\approx 55\text{—}60$ см заввишки.

Також у зольному заповненні паливника виявлено залізу блешню, скручений спіраллю залізний черешковий ніж, фрагмент кінської підкови, частину лека шаблі з інкрустацією срібною ниткою, мініатюрну сокирку. Цікаво, що, на думку Геннадія Свистуна — дослідника цього комплексу, мініатюрні сокирки клали в піч, якщо житло залишали. Оскільки ця землянка досить добре збереглася, можна вважати, що її навмисно не руйнували, і мешканець свого часу просто полишив її.

Одна з льюльок із землянки українця в Чугуєві, у натуральну величину

Мініатюрна сокирка із заповнення паливника печі

А нашу увагу привертають фрагменти опалювального пристрою: стінки паливника печі, на зовнішній і внутрішній поверхнях яких було виявлено відбитки зернівок. Усі зняті за допомогою пластиліну відбитки, а їх була майже сотня, показують прекрасну збереженість зернівок жита під час їх «нанесення» на піч. Відбитків зернівок будь-яких інших злакових культурних рослин виявлено не було.

Примітно, що глиняне тісто взагалі не містило негативів органічних домішок, та й неорганічних домішок було небагато.

Розташування зернівок на різних частинах паливника було нерівномірним: на «кутових» фрагментах відбитки практично відсутні, а на рівних поверхнях стінок і склепіння їх кількість доволі значна. Тобто зернівки було додано не до формівної маси, а до вже сформованої конструкції там, де це було зручно зробити — коли піч уже було зведено, зернівки просто насипали на поверхню і дещо втерли в іще не застиглу масу. Безперечно, таке додавання зернівок не мало жодного функціонального значення і не було зумовлене технологічними чи будь-якими іншими прийомами.

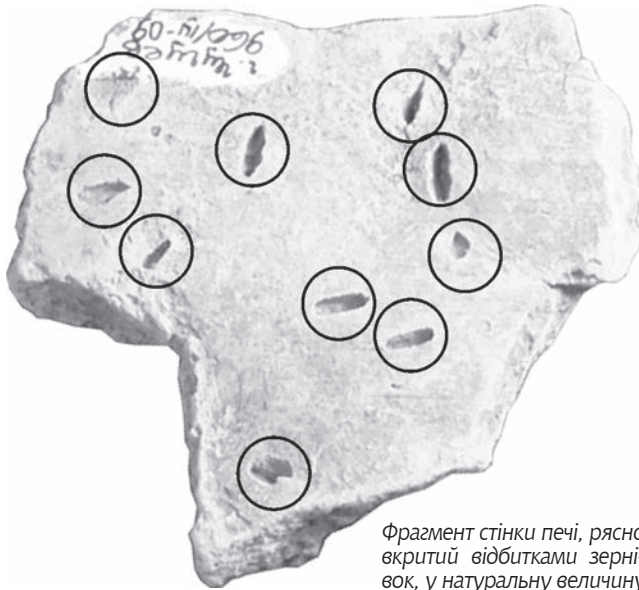
І надзвичайно цікаво, що у розташованій неподалік одночасній землянці, що на підставі знайденого матеріалу визначена як житло московита, відбитків зернівок на печі не виявлено. Можемо висувати, що для українця сакральна символіка, до якої варто зарахувати «жест» додавання жита до поверхонь

печі, пов'язана з хліборобством, господарчим добробутом, мала набагато важливіше значення, ніж для його російського сусіда.

Тут нагадаємо про три випадки знахідок маловиразних фрагментів із давньоруських пам'яток, описаних у попередньому нарисі. Гадаємо, вони мали б поповнити або колекцію жаровень із додаванням збіжжя, або ж і цей нарис про додавання жита до тіла печі. На превеликий жаль, в усіх тих випадках контексту знахідок виявилось недостатньо для конкретизації.

Ми вже знаємо, що звичайно рослинні домішки додають із функціональною метою, домішуючи безпосередньо до формівної маси для поліпшення в'язкості глини на початковому етапі її формування. Прикладів цього з археологічних джерел відомо незчисленно: глиняна обмазка чи не з кожної пам'ятки будь-якої археологічної культури, носії якої займалися землеробством, містить значну кількість негативів, залишених органічними домішками. Так само, за етнографічних часів і до наших днів включно, в сільській місцевості використовують цей прийом під час будівництва чи ремонту каркасно-стовпових споруд, а також частково для підмазування стін, незалежно від способу будівництва.

Проте не викликає сумнівів, що додавання саме зернівок до глини не має функціонального (конструктивного) значення, тобто не було зумовлене технологічними і не може бути пояснено практичними міркуваннями будівничого. Але як тоді зрозуміти їх наполегливе повсюдне нефункціональне використання? Єдиним логічним поясненням цьому факту може бути тільки наявність зрозумілої всім неконструктивної необхідності використання збіжжя — обрядової, магічної, оберегової.

Фрагмент стінки печі, рясно
вкритий відбитками зерні-
вок, у натуральну величину

Але за весь період «археологічної історії» виявлено небагато прикладів обрядового використання власне жита. Відомі нині три приклади закладання частини врожаю в котлован будівлі (житла), що також, очевидно, зводиться до закладання на добробут, походять із матеріалів городищ Битиці, Ніцахи і Титчихи, чому присвячено тут спеціальний нарис.

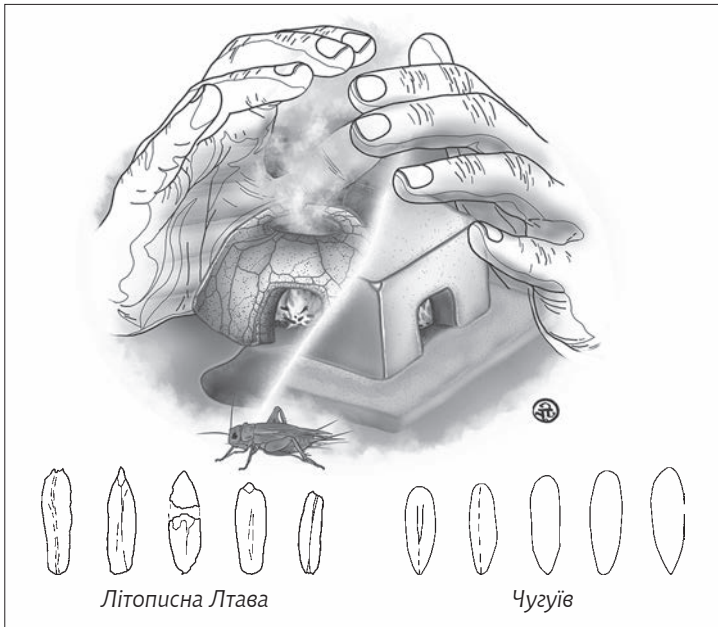
З археологічної літератури також відомі приклади обрядового використання зернівок злакових культурних рослин у глиняних виробках. Цей звичай з'явився чи не одночасно з виникненням землеробства і поширенням глиняного виробництва. Яскравим прикладом є трипільські статуетки, до яких додавали цілі зерна в ритуальних цілях: вважають, що вони символізували культ родючості. Численні палеоетноботанічні дані з понад ста трипільських поселень свідчать, що жито тоді ще не вирощували. Дослідники

вважають, що як культурна рослина воно з'явилося лише наприкінці II тис. до н. е., звичним стало у ранньозалізну добу, а до окультурення ця рослина була бур'яном у посівах ячменю й пшениці. Виділившись із засмічувача полів на рубежі ер в окрему культуру, ця рослина до XIII ст. швидко стала чи не основною серед зернових. Поступове культивування жита перетворило його із супутньої культури піввчистої пшениці та ячменю на одну з домінант, складаючи до чверті зернових у раціоні наших пращурів.

Нині відомо й багато інших прикладів використання культурних рослин як домішки до глини, які мають подібне «нефункціональне», обрядове забарвлення. Наприклад, знахідка «хлібців» на скіфському Більському городищі, у формівну глиняну масу яких були вмішані зернівки проса. Імовірно, вони були покликані забезпечити родючість і врожайність: це використання у ритуальних цілях злаку, який у скіфів був серед основних уживаних зернових рослин. Останнє підтверджують і писемні джерела, зокрема Геродот, і палеоетноботанічні дослідження.

Також дослідники фіксували випадки додавання злаків до формівної маси глиняних виробів непобутового призначення у матеріалах роменської культури. Більшість із них стосується дрібної керамічної пластики, на поверхні або у формівній масі якої виявлено ці домішки. У матеріалах Опішнянського городища на мініатюрному, явно не побутового призначення, посуді відомі відбитки зернівок, подібних до проса та інших культурних рослин. Інколи такі мініатюрні горщики, наповнені зернятками культурних рослин, навіть вмуровували у стінки печей. Відбитки зернівок спостережено неодноразово й у формівній масі зооморфних фігурок.

Отже, численний археологічний матеріал і його аналізування з віднайденням аналогій свідчить про

Піч — вітар у кожній слов'янській хаті.

Ілюстрація А. Панікарського.

Внизу дані прорисовки зернівок жита (збільшено вдвічі): з обгорілих матеріалів (ліворуч) і відбитків (праворуч)

навмисне додавання зернівок культурних рослин до глиняної формівної маси. І це можна розглядати як ритуальний хліборобський акт.

Наголосимо, що використано саме жито, назва якого має загальнослов'янське походження, пов'язана зі словом жити й споріднена зі словами хліб, пагін, паросток, збіжжя тощо у різних слов'янських мовах. У літописний період саме жито очолювало переліки продуктів і товарів, воно ніби було еталоном цін.

В усній народній традиції за етнографічних часів (і досі) на широких просторах під назвою «жито» могли розуміти будь-які зернові, найрозповсюдженіші на

певних територіях: «Хліби ці у своїх місцях (де їх багато) справжніми іменами не називаються, а бувають під загальним прозвищем *жито*. На півдні, по чорноземним місцям, *житом* називають *рожь*, за рікою Волгою до Сибіру всяке ярове зерно *жито* (і гречка, і пшениця, і ячмінь, і овес); на півночі по Волзі і Архангельській губернії *жито* — лише один ячмінь, а в Твері і по верхній Волзі це тільки ярове жито...» (процитовано за: С. Максимов, 1873, «*Куль хлеба*»).

У словнику української етнокультурної символіки за 2006 р. Віталій Жайворонок навів такі дані про цей символ у житті українців: «...Житом (слово, споріднене із *жити*, *життя*) у народі називали не лише власне цей злак, але... жито як хліб, основа життя людини...; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі...; сніп *жито* (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво...; як символ життя жито клали під хату, коли її будували...; перепаленому жити й житньому борошну приписують лікувальні властивості...» (*Знаки української етнокультурної символіки*).

В українській народній поетичній традиції, а також у прислів'ях і приказках слово «жито» трапляється набагато частіше за назви інших зернових культурних рослин як символ достатку та благополуччя.

Які ж висновки випливають з викладеного матеріалу й інших спостережених і віднайдених у професійній літературі прикладів?

Зафіксовані археологами випадки «нефункціонального» використання жита разом із його безсумнівною етнокультурною значущістю, свідчать, що воно могло бути використано у такий спосіб винятково в обрядових, магічних цілях. І всі вони підкріплюють значення печі як домашнього осередку магії, обрядовості, побутового вітваря. Можна виділити такі варіанти застосування й значення жита:

1) жито як символ родючості й багатства (за етимологічними ознаками), що й визначає вибір саме його як засобу втілення магічного впливу;

2) жито як «заклад» хоча б у одному (але найважливішому) елементі житла — печі, навіть якщо слідів закладання під час будівництва зернівок злакових більше ніде не виявлено;

3) жито, додане у глиняну формівну масу печей (а також посуду й жаровень, про що йшлося у двох попередніх нарисах) як акт землеробської символіки;

4) жито, поєднане з вогнем (піч, жаровня, сковорідка) як оберіг житла й здоров'я його мешканців.

Важко усвідомити, скільки прикладів такого застосування жита лишилися поза увагою дослідників.

Описані тут два випадки є достовірними прикладами нераціонального, тобто неконструктивного, використання відібраних зернівок жита під час улаштування печі. Вражає насамперед хронологічний і територіальний розрив описаних прикладів, що не може свідчити про наслідування, але вказує на реальність спільних коренів етнічного й обрядового характеру. Ця традиція дотична до звичаю додавати збіжжя до глиняних виробів великих розмірів, що мали постійний контакт із продуктами хліборобства, або ж еволюціонувала з нього, а також до ритуальних глиняних «хлібців», статуєток, пов'язаних із культом родючості й достатку, з «нефункціональним» мініатюрним посудом. Існування й доцільність виготовлення всіх цих предметів ми не можемо нині пояснити, усвідомити й осягнути з позицій сучасної людини, далекої від хліборобського світу. Але безперечно, вони всі були проявом симпатичної магії, покликані були забезпечити тісний зв'язок незнаних сил, зовнішнього світу й життя людини — її благополуччя, добробуту, здоров'я, родючості. Жито тут є способом життя у найширшому розумінні.

НАРИС 6

ПІЧ
ЯК
ПРИХИСТОК
ДОМОВИКА

Юрій
ПУГОЛОВОК
Сергій
ГОРБАНЕНКО

Археологічних джерел стосовно світоглядних уявлень одного зі слов'янських племен, а саме літописних сіверян, ототожнюваних з колом волинцевських і роменських археологічних старожитностей, існує небагато, навіть у порівнянні зі свідченнями про інші згадувані в літописах племена.

Старожитності сіверян відомі понад сто років, нині зафіксовано близько п'ятисот волинцевсько-роменських пам'яток, а дослідження їх тривають дотепер. Щоправда, великі площі вивчено лише на поодиноких поселеннях. Ареал поширення пам'яток названих культур охоплює Східне Полісся (Дніпровсько-Деснянська низовина) та лівобережну частину Лісостепу, і нині належить до адміністративних меж Чернігівської, Сумської, Полтавської і Харківської областей України, Брянської, Курської й Белгородської областей Російської Федерації, а також частини Середнього Подніпров'я в межах сучасних Київської й Черкаської областей України.

Відмітною рисою території, де жили сіверяни, є відсутність городищ-святилищ, які широко відомі дослідникам на інших слов'янських землях. Можливо, що ана-

логічні пам'ятки колись будуть виявлені в ареалі роменської культури, але поки що до археологічно фіксованих об'єктів, котрі можна пов'язати з місцями відправлення культів, належать саме житла. Це припущення підтверджують хоча і не значні за кількістю, проте промовисті знахідки, які можна зарахувати до культових. Вони показують нам наявність складної системи пов'язаних із житлом вірувань, традицій, пов'язаних одночасно з аграрними культами і з побутовою сферою.

Будь-яка фіксація явищ чи речей, що виходять за межі суто побутових, у ході археологічних розкопок на житлових пам'ятках цих племен сприймається як факт неординарний, такий, що потребує додаткового вивчення. Але за понад сторічний період досліджень матеріалів, пов'язаних із культовими діями, практично не знайдено, а комплекси, які дослідники зарахували до культових, не дають підстав для такої однозначної чіткої їх інтерпретації. Видається, що опубліковані відомості про культу у сіверян обмежено двома прикладами: городища Зарічне 1 та Мохнач.

Безсумнівно до обрядових конструкцій, археологічно зафіксованих у сіверян, нині зараховано тільки залишки спеціальних «майданчиків» з горизонтально розташованих дерев'яних плах, орієнтованих за лінією схід — захід. Їх досліджено на Сосницькому тілопальному могильнику.

У попередньому нарисі ми з'ясували, що під у житлах представників слов'янських племен мала сакральне навантаження, була пов'язана з певними віруваннями і культами. Але для «підсилення» оберегових функцій печі застосовували не тільки додавання зернівок культурних рослин до матеріалів, використаних під час їх будівництва. За археологічними даними відомо, що у тіло печі вмуровували

мініатюрні посудини таким чином, щоб вони не мали безпосереднього контакту з вогнем. І якщо археологічно добре зафіксований для літописних слов'ян факт обкладання череня печі (внутрішньої частини, що мала безпосередній контакт з вогнем) значними фрагментами керамічних виробів можна пояснити намаганнями укріпити піч, тобто технологічним прийомом, то мініатюрні посудини, вмуровані у стінки печі, неможливо пов'язати з раціональністю й технологією, так само, як і зернівки.

Що ж таке мініатюрні посудини? Це глиняні вироби найрізноманітніших форм (гличики, мисочки, сковорідки), за розміром у побуті переважно не придатні: найбільший із відомих мініатюрних горщиків, вмурованих у піч, мав діаметр по вінцях близько 10 см, найменший — 2,5 см. Деякі з цих посудин оздоблені заціпами чи орнаментом, наприклад косими насічками, зигзагами, гусеничним штампом. Жодної закономірності у використанні форм за відомими нам прикладами простежити складно, або й неможливо. Ми припускаємо, що у випадку вмуровування мініатюрних посудин господарі не звертали увагу на форму як таку; важливішим був сам акт, символ.

Прикро, що цих фактів не так і багато: огляд літератури свідчить, що явище вмуровування мініатюрних посудин у тіло печей не потрапляло до поля зору дослідників. І хоча перші такі випадки були виявлені й навіть опубліковані в середині ХХ ст., фіксація вмонтування в піч чужорідного тіла, що не мало функціонального навантаження і може бути оцінена винятково як прояв культової дії, залишилася поза увагою дослідників. Відомостей щодо цього немає і в інших наукових дослідженнях, хоча вчені явно намагались якомога повніше опублікувати матеріал з волинцевсько-роменських пам'яток. Іноді, навіть коли

Пам'ятки зі знахідками мініатюрних посудин, пов'язаних із печами (білим кружечком позначені знахідки в тілі печі, чорним — в деструкції печі, знаком "+" — в житлі, місце встановити неможливо)

мініатюрну посудину знайдено й описано, з цього опису незрозуміло — перебувала ця посудина у тілі печі чи просто знайдена у тому самому шарі. Деякі дослідники інтерпретували мініатюрний посуд як дитячі іграшки.

Чи не вперше факту вмуровування мініатюрних посудин у тіло печі приділив увагу один із авторів цього нариса, Ю. Пуголовок. Його роботи стали вихідним пунктом ретельного вивчення культу літописних сіверян, пов'язаного з печами. Завдяки цьому і подальшим дослідженням двох сіверянських пам'яток: уже згадуваної літописної Лтави і Шестовиці, а також студіюванню архівних матеріалів, ми можемо висвітлити цю тему детальніше і сформулювати певні висновки.

Нині нам відомі 18 випадків знахідок мініатюрного посуду на семи сіверянських пам'ятках і ще два

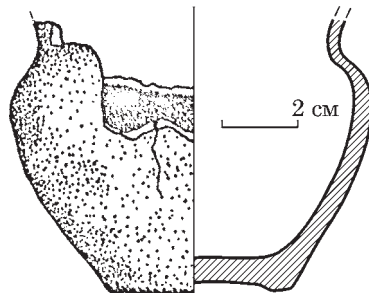

приклади, зафіксовані в матеріалах хронологічно близького Животинного городища боршевської культури і один — Саркела — Білої Вежі слов'янського періоду. Основою для цього дослідження є волинцевсько-роменські матеріали, представлені найбільшою кількістю випадків.

Усі ці знахідки за ступенем фіксації факту саме вмурування посудини до тіла печі, ми умовно розділили на категорії:

- достовірні знахідки — чітко документовано розташування в тілі печі (їх відомо шість);
- умовно достовірні знахідки — мініатюрні посудини знаходилися в завалі зруйнованої печі (11 випадок);
- малодостовірні знахідки (один опис) — мініатюрна посудина походить із напівзруйнованого сучасним перекопом житла, з тої самої його частини, де, за опосередкованими ознаками, знаходилась піч;
- недостовірні знахідки, про які відомо лише походження з житла чи житлового комплексу або ж археологічно зафіксовано відсутність зв'язку піч — мініатюрна посудина (їх знаємо щонайменше чотири).

Наприклад, на поселенні волинцевської культури Волинцеве, урочище Стан (Путивльський район Сумської області, Україна), на правому березі р. Горн, відома група споруд, в яких виявлено мініатюрний ліплений посуд, вміщений у конструкцію печей або ж знайдений у їхніх завалах. У всіх згаданих випадках печі виготовлено з глини, із застосу-

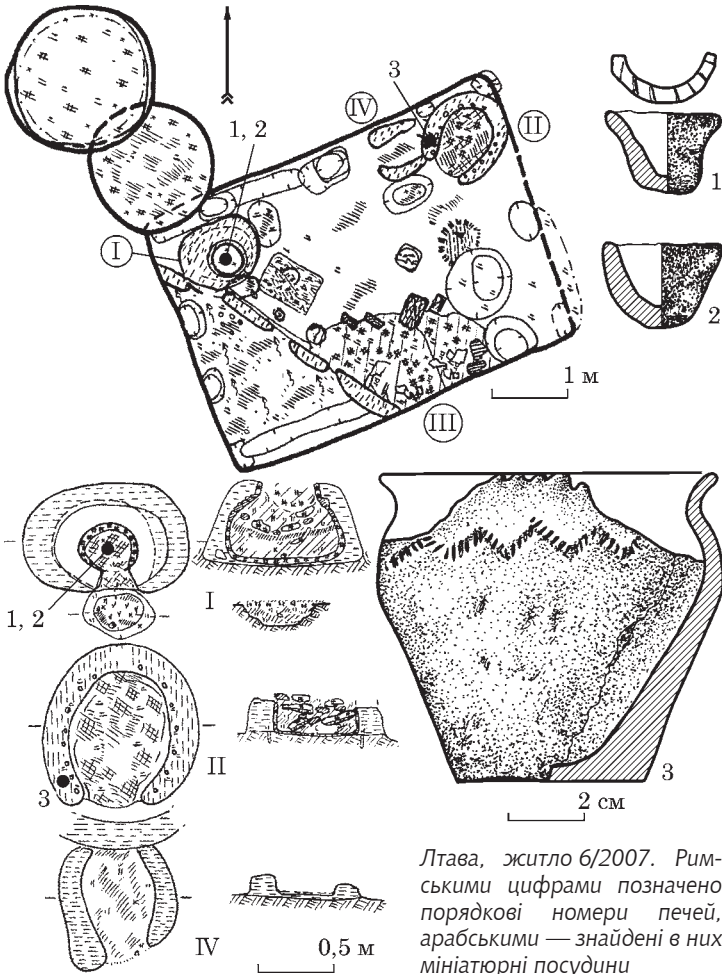

Мініатюрна посудина з печі житла у Волинцевому

НАРИС 6

ванням глиняних вальків-«конусів». Тут описано дві достовірні й одну умовно достовірну знахідки. Примітно, що в одній невеликій ліпленій посудині були луска та кістки великої риби.

На відомій вже читачеві пам'ятці роменської культури Лтава зафіксовано чотири випадки знахі-

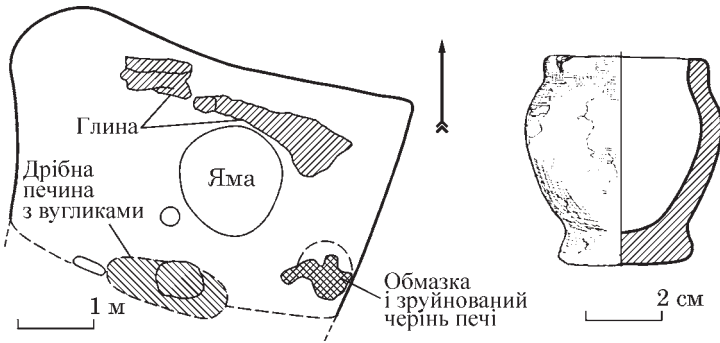
Лтава, житло 6/2007. Римськими цифрами позначено порядкові номери печей, арабськими — знайдені в них мініатюрні посудини

док мініатюрного посуду, пов'язаних із печами (два достовірних і два — умовно достовірних). Один із горщиків був наповнений сумішшю глини і перегорілих зерен, а також мав сліди вторинного випалу від перебування в масиві опалювального пристрою — у західній стінці печі, ближче до устя.

Ще по одній достовірній знахідці походять із поселення Харівка (урочище Трифон, Путивльський район Сумської області, Україна), розташованого на правому березі р. Сейм, і комплексу Шестовиця (Чернігівський район і область, Україна), що на правому березі р. Десна. У першому з цих випадків у тіло печі було вмонтовано дві мініатюрні посудини, що нагадували високу вазочку з великими відігнутими назовні вінцями та двома ручками.

На городищі Новотроїцькому, також уже згадуваному у книзі, маємо дві умовно достовірні знахідки мініатюрних горщиків. Ще три такі умовно достовірні знахідки походять із городища Опішня, (сmt Опішня Зіньківського району Полтавської області, Україна), розташованого на правому березі р. Ворскла на останцеподібному підвищенні і приналежного, вірогідно, до раннього етапу роменської культури. Останні три подібних випадки походять з уже згадуваної пам'ятки Животинне (це мініатюрний орнаментований насічками горщик і посудина-баночка до 5 см заввишки із максимальним діаметром по вінцях близько 10 см) і міста Саркел — Біла Вежа (Цимлянський район Ростовської області РФ), розташованого на лівому березі в заплаві р. Дон. За описами неможливо чітко встановити, чи походили ці знахідки саме з тіла печі.

Малодостовірна знахідка описана у звіті про дослідження пам'ятки Ходосівка, урочище Козаків Яр, що на Київщині. Там при розчистці глиняного зава-

Ходосівка, урочище Козаків Яр: план житла й мініатюрний горщик з нього

лу, який, імовірно, залишився від решток пошкодженої бульдозером печі, біля південної стінки котловану житла знайшли мініатюрну посудину.

До недостовірних знахідок ми зарахували мініатюрні посудини, знайдені в заповненні котлованів споруд, завалі склепіння печі й топковій камері, в житлі. Вони походять з уже згадуваних пам'яток: Волинцевого, Опішні й Новотроїцького.

Також у літературі відомі знахідки мініатюрних посудин, для яких зафіксовано відсутність зв'язку з піччю, але матеріали знайдено в межах житла. Такі випадки зафіксовано в Полтаві, у роменських матеріалах городища Мохнач (Зміївський район Харківської області, Україна), на городищі Животинне. На останньому досліджено взагалі унікальний, на наш погляд, житловий комплекс, у завалі печі-кам'янки якого виявлено чотири пряслиця (одне з них, імовірно, ранньозалізного часу), сердолікову намистину, кістяний наконечник стріли, глиняний виріб у формі голови пташки; на підлозі — глиняний дископодібний мініатюрний виріб у вигляді кришки, з орнаментом по краю насічками гострим предметом, по одному мініатюрному горщику у стовпових ямках біля північ-

но-східної та південно-західної стін. Подібні знахідки мініатюрних посудин у житлах спостережено і на городищі Титчиха боршевської культури.

Але варто звернути увагу й на інші знахідки, що можуть стосуватись описуваного культу. Йдеться про поселення поблизу с. Хитці, урочище Шимберьове (Лубенський район Полтавської області, Україна), де в житлі під час розбирання склепіння печі поруч із глиняними вальками виявлені «хлібці». Їхній діаметр коливався від 7 до 12 см за товщини 2—3 см. За формою вони різко відрізнялися від вальків-конусів, що дає змогу вбачати в них певні вотивні (призначені як пожертва) предмети.

Глиняні диски діаметром не більше 5 см із нанесеною солярною символікою були виявлені на слов'янському поселенні в Саркелі. Всього знайдено 17 виробів і приблизно половина їх походить із печей або навколопічного простору в житлах.

Отже, прикладів умонтування мініатюрного посуду або інших вотивних предметів у печі у слов'ян могло б бути віднайдено набагато більше за кращої збереженості конструкцій печей і чіткішої фіксації матеріалів.

Однак і цей ретельно зібраний матеріал дає підстави формулювати деякі узагальнення і характеристики, підштовхуючи і до певних висновків, і до продовження досліджень.

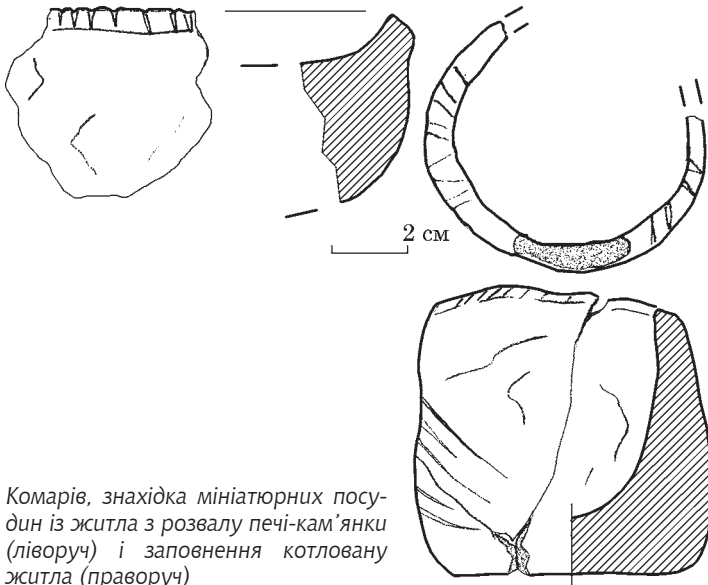
Знахідки мініатюрних посудин, пов'язані з піччю, походять із чотирьох пам'яток волинцевського часу. Матеріали Опішні останнім часом дослідники зараховують до раннього періоду роменської культури; Лтава репрезентує пізньороменський період, що синхронізується і з матеріалами Саркела — Білої Вежі. Не суперечить такому датуванню і хронологія матеріалів Животинного городища. Отже, ви-

ходячи із загальної хронології поселень і датування слов'янських археологічних культур, подібні знахідки вказують на поширення такої практики від початку виникнення сіверянських пам'яток упродовж усього часу їхнього існування. За хронологією наведені приклади вказують на наявність такої практики в середовищі слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя від межі VII—VIII ст. і до першої половини XI ст. включно.

Складно передбачити, наскільки географічно було поширене явище вмуровування вотивних посудин у печі, адже широко досліджених пам'яток, зокрема волинцевсько-роменських, де було б розкопано хоча б десять жител, не так уже й багато. Та й опалювальним пристроєм у житлах не обов'язково була піч. На прикладі Волинцевого, Лтави й Опішні можна вважати, що в межах однієї пам'ятки один випадок вмуровування у піч вотивних предметів трапляється на 7—10 печей.

У всіх відомих нам достовірних й умовно достовірних випадках знахідки мініатюрних посудин пов'язані з глиняними печами. Піч може бути конструктивно залежною від материкових стінок котловану житла або спорудженою на відстані від них. Шість достовірних випадків умонтування посудин у тіло печі свідчать, що його вміщували до однієї зі стінок. І ці ж достовірні випадки перебувають у межах ареалу поширення волинцевсько-роменських пам'яток. Дві синхронні пам'ятки боршевської культури з умовно достовірними знахідками виходять за ці територіальні межі, але інші приклади з території цієї культури нам також невідомі, як невідомі й аналогії на пам'ятках празької та райковецької культур.

Нещодавно ми уперше дізнались про знахідку у житлі черняхівської культури з ранньослов'янськими

Комарів, знахідка мініатюрних посудин із житла з розвалу печі-кам'янки (ліворуч) і заповнення котловану житла (праворуч)

елементами типу Черешин — Теремці (поселення Комарів), проте чіткий зв'язок посудин із конструкцією печі тут не встановлено. Тому питання: чи дійсно на території поширення ранньослов'янських пам'яток на захід від Дніпра традиції улаштування мініатюрних посудин у тілі печі (або поруч) були відсутні, чи це лише брак інформації, залишається відкритим. Можливо, що складання печей з каменю, характерне для цих територій, конструктивно і гармонійно не сприяло вмуровуванню в їхнє тіло чужорідних за матеріалом і формою предметів, адже традиції вмуровування мініатюрних посудин у тіло печі виявлено в ареалі тотального поширення техніки облаштування глинобитних печей. Винятками є Животинне городище і Саркел — Біла Вежа. На першому відомі три варіанти використання матеріалів для зведення печі, але обидві знахідки також пов'язані з глинобитними

печами; на другому — так само. Отже, цілком імовірно, що означена традиція нерозривно пов'язана саме з конструкцією печей, для зведення яких як будівельний матеріал використано глину.

У двох випадках у вмурованих горщиках зафіксовано рештки продуктів харчування: луску й кістки великої риби, а також зерна злаків. Така фіксація майже напевно може бути оцінена як вибіркова і залежати від різних обставин: дрібні біологічні рештки могли не привернути увагу дослідників в ході археологічних робіт. Тому припускаємо, що зафіксовані два приклади є опосередкованим свідченням того, що такі культові горщики в принципі були наповнені ритуальною їжею або її імітацією. Але за яким принципом господарі обирали, що покласти в горщик? Підставами для вибору могли бути сезонність, природні умови проживання, хронологічні зміни, основний вид діяльності й особисті вподобання господаря чи його родини, роду тощо. З'ясування цього — справа майбутнього.

Для розуміння семантичного значення описуваного культу важливими є етнографічні дані, які дають змогу побачити цікаві паралелі.

У Західній Європі — в Силезії, Брауншвейзі, Чехії та Словаччині — був поширений звичай закопувати у фундамент будинку різноманітний посуд з їжею: кістками, ячною шкаралупою тощо. Монах Рудольф із Рауденського монастиря у записках 1235—1250 рр. свідчив, що в ці посудини клали їжу для духів — господарів місця. Ця їжа могла бути призначена для обряду годування духів померлих предків, які часто поєднуються з домовими духами.

За етнографічними даними, місцем мешкання домовика в житлі частіше за все є піч (за піччю, на печі, під пічним стовпом). Отже зв'язок домовик —

Володіння домовика.
Ілюстрація А. Панікарського

піч мав бути доволі сильним в уявленнях наших предків. Домовик — істота переважно не зла, і якщо він усім задоволений, то допомагає по господарству, стереже дім і оберігає його. Вірогідно, в образі східнослов'янського домовика сплітаються елементи культу предків і домашнього вогнища — себто вогню. Домовика шанували, не дозволяли собі ганити чи ображати його, частково через повагу до нього, частково через страх.

У Західній Європі в багатьох джерелах XIII ст. зафіксовано, що християнські пастирі боролись зі звичаями, пов'язаними з ушануванням домовика, зокрема забезпеченням його їжею. Імовірно, частково унаслідок християнізації, така повага до духів-домовиків стала менш помітною, а обряд вмуровування в тіло печі мініатюрних горщиків з ритуальною їжею як жертвою в решті-решт зійшов нанівець.

Однак досить довго посудини з їжею ставили під час будівництва нових і ремонту старих будинків у різні кутки і за вогнищем. Не виключено, що у звичаї розташовування горщиків в інших місцях, а не в тілі печі, поєднано два ритуали: закладної жертви і вшанування домашнього божества.

Відомий в Україні вислів про засватану, яка «піч колупає», є яскравим прикладом значення домовика в житті українців, адже означає, що дівчина просить ради й заступництва в домовика.

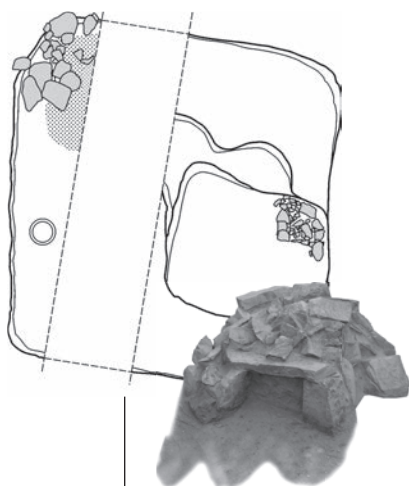
Ураховуючи важливу роль печі в релігійно-міфологічній сфері життя слов'ян, горщик, вмурований у масив печі, слід пов'язувати з певними культовими, обрядовими діями, де піч постає як жертovníк, а горщик і їжа в ньому — як пожертва, приношення дарів домашньому божеству-заступнику, божеству-предку, домовику. Головною метою таких дій було отримання його допомоги і захисту.

НАРИС 7

МІНІАТЮРНЕ
ЖИТЛО
З РОЗТОКІВ
У ПРАЗІ:
СВІДОК ОБРЯДУ
ПОСВЯЧЕННЯ
З МАГІЧНИМИ
РИСАМИ

Мартін
КУНА

Надя
ПРОФАНТОВА

Місто Розтоки, розташоване на північному кордоні Праги (Чеська Республіка), пов'язане з початками археології в Богемії у ХІХ ст., і з тих пір перебуває під пильним поглядом археологів. Проте величезне поселення культури пражського типу (далі КПТ; також використовують назву пражсько-корчацька культура) було знайдено під час будівництва тягової підстанції лише 1981 року, коли на пам'ятці виявлено перші характерні риси цього періоду. Тоді ж організовано й попередні розкопки (М. Куна, 1980—1984), а пізніше — кілька невеликих рятівних досліджень (напр., Н. Профантова, 2001) і серія ще менших археологічних робіт (М. Гойда, 1985—1989). І лише потому здійснено великі рятівні розкопки з нагоди будівництва дороги (М. Куна, 2006—2010). Вони показали, що це місце було великою агломерацією поселень КПТ на лівому березі р. Влтава, що простягається у довжину майже на 1,5 км. На загальній площі близько 22 га досліджено понад 300 заглиблених споруд і десятки інших об'єктів, тобто, разом зі спорудами, — більше,

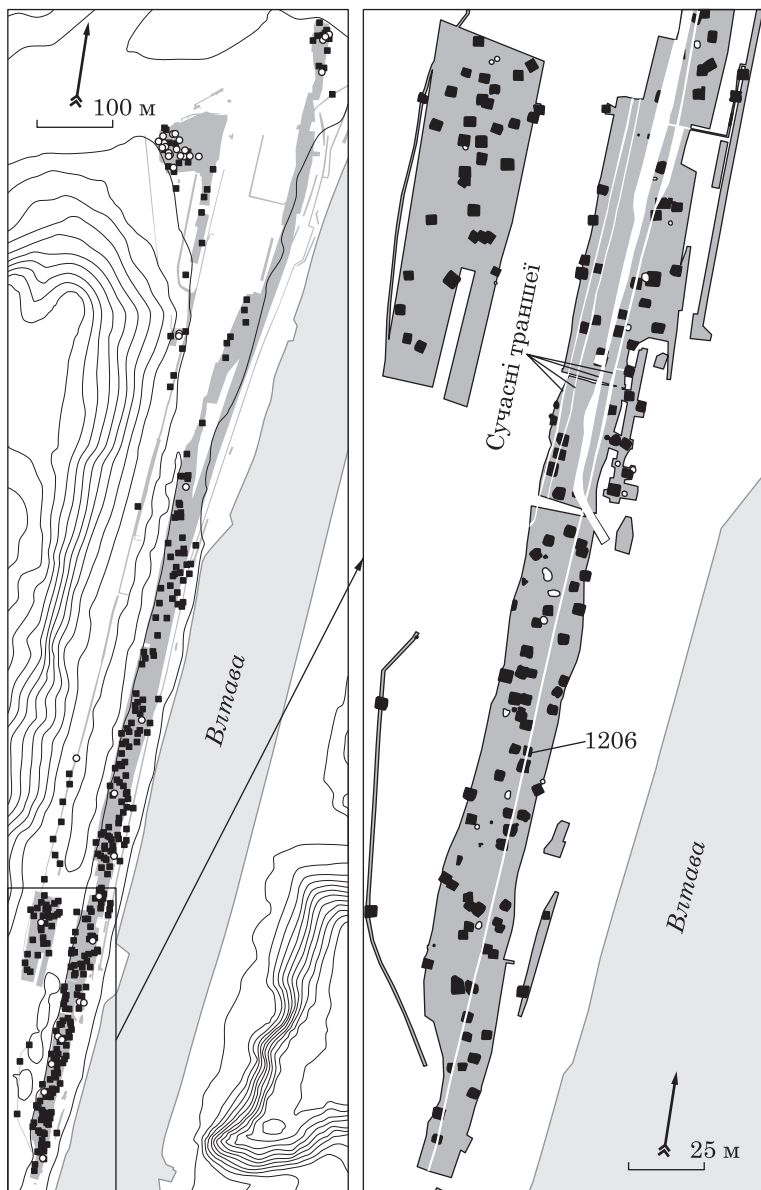

Розтоки, місце знаходження пам'ятки

ніж із усіх інших 160 відомих пам'яток цього періоду в Чехії. Знахідки з Розтоків стали одним із найважливіших порівняльних комплексів цієї археологічної культури, яка наприкінці VI і протягом VII ст. н. е. поширилась у більшій частині Центральної та Східної Європи.

Проектуючи щільність розкопаних споруд на всю площу ділянки, можемо припустити, що загальна кількість житлових споруд становить близько 700. Нещодавно Центральний Чеський музей у Розтоках завдяки невеликим польовим охоронним дослідженням продемонстрував, що поселення КПТ продовжується під сучасним містом, тож вірогідно, що це поселення було на 10 га більшим. Відповідно, кількість заглиблених будівель може бути на сотню більшою.

Стратиграфічні спостереження й аналізування знахідок показали, що поселення мусило існувати протягом кількох поколінь, а залишки будівель не повністю одночасні. Навіть попри те, що більшість

Загальний план розкопок поселення пражської культури Розтоки (ліворуч) і частина загального плану, зони 6—7 із позначенням житла 1206 (праворуч). Сірим позначено площі розкопок, чорним — будівлі КПТ, білим — інші об'єкти КПТ. Упорядкував Мартін Куна

часу принаймні 100 або 200 будівель могли бути заселені постійно. Надзвичайно великий розмір громади, певно, був обумовлений причинами, які ми поки не можемо чітко визначити.

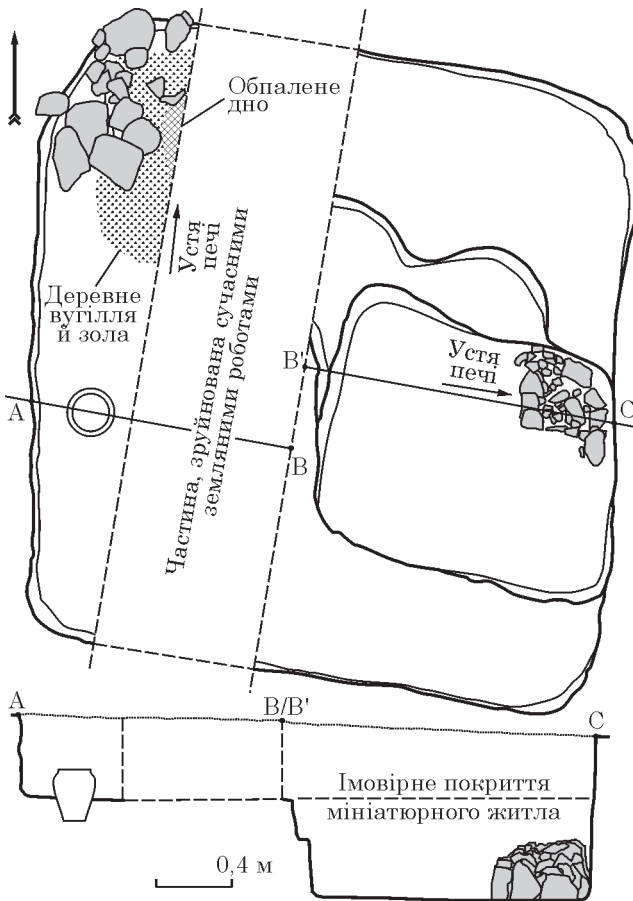
Заглиблені будівлі мали двосхилі дахи, а їхні стіни були облицьовані дошками. Мешканці облаштовували інтер'єри за чіткими непорушними правилами: у кутах розташовано було великі кам'яні печі зі склепінчастою стелею, перед ними — сушильні пристрої, а поруч — керамічні посудини, переважно закопані нижче рівня долівки. Відбитки невеликих стовпчиків на долівках указують нам на різні види діяльності (у зимові місяці?), як, наприклад, ткацтво. Долівки регулярно підмітали, що доведено результатами мікроморфологічного аналізу, але іноді мікроскопічне сміття, наприклад відходи роботи ковальської майстерні (шлам), занесли всередину будівель на підосвах взуття.

Найпоширенішими домашніми тваринами були свині, невибагливі до їжі й умов утримання. Серед сільськогосподарських культур було популярним просо, поширене й у сучасних культурах Східної Європи. Ретельне дослідження складу кісток тварин і рослинних макрорешток засвідчило відмінності між північною та південною частинами території. На підставі цих знахідок доходимо висновку, що південна частина ділянки зі щільнішою забудовою була заселена тими, хто займався переважно несільськогосподарською діяльністю.

Опис знахідки. 2006 року серед значною мірою стандартизованих інтер'єрів нам трапився абсолютно унікальний об'єкт. У південній частині поселення з найщільнішою забудовою (до 100 жител на одному гектарі) було відкрито будівлю, що отримала номер 1206. Нижче її підлоги знаходилась мініатюрна копія заглибленої будівлі з піччю. Головна споруда

Мініатюрне житло з Розтоків у Празі: свідок обряду

Розтоки, будівля 1206 з мініатюрним житлом під долівкою

була звичайним заглибленим майже квадратним у плані житлом, подібним до решти: орієнтована стінами за сторонами світу; стіни на схід-захід мали довжину 310 см, на північ-південь — 330 см, долівка заглиблена на 40 см нижче рівня ґрунту. У північно-західному куті стояла кам'яна піч, більш ніж наполо-

вину зруйнована сучасною лінійною траншеєю, яка перетинала центр будівлі. Біля західної стіни, перед піччю, у долівці була вкопана посудина.

Приблизно в центрі східної половини будівлі тут було виявлено заглиблення на 50 см нижче рівня долівки будівлі розміром 150 (схід-захід) × 130 (північ-південь) см із пласким дном. У північно-західному кутку ця западина мала неправильну сходинку, що полегшувало доступ до нижчої частини. Східна стіна заглиблення була утворена стіною загальної будівлі, а в північно-східній частині його була невелика кам'яна піч розміром 50 × 40 см. Форма заглиблення та мініатюрна піч нагадували зменшену приблизно до половини розміру (тобто до чверті площі підлоги) копію звичайного житла.

Мініатюрна піч була точною моделлю великої печі у житловій будівлі, за формою, яку ми можемо реконструювати зі збережених частин, за винятком того, що мініатюра ідеально зберіглась. Під час розкопок невелику піч не демонтували, її накрили пластиковою фольгою, залили монтажною піною та забрали *in situ*. Піч підготовлена до консервації, після чого її експонуватимуть у Національному музеї Праги. Однак нам пощастило взяти зразки з передньої частини печі та зробити комп'ютерну томографію (КТ) в Університетській лікарні Святої Анни в Брно в 2007 р., що допомогло вивчити техніку її спорудження.

Камера печі становить 15 × 21 см і обшита трьома плоскими каменями, що стоять сторч праворуч і підтримані ззовні іншим камінням. Вузкий прямокутний камінь, розміщений на цій рамі в передній частині (західна стіна), утворює перемичку (вхід до печі був заввишки близько 13 см); за ним було склепіння, що складалось із вузьких каменів. Серія КТ показала, що камера порожня. Нам не вдалось довести на-

Розтоки, маленька піч у мініатюрному житлі 1206.1, деталь польових досліджень

явність залишків їжі, крові, ДНК або білків (глютену) у зразках, взятих із передньої частини моделі вогнища, тож немає доказів виконання жертвопринесень.

Просторовий контекст і поведінкові міркування. Мініатюрна будівля з піччю є унікальною в контексті артефактів КПТ. Ми не знайшли жодних аналогій ні в Розтоках, ні в Богемії, ні на будь-якій іншій території, зайнятій КПТ. Аналогічна велика прямокутна яма була зафіксована принаймні в одній іншій будівлі (об'єкт 1241 в споруді 1210), але там не було слідів внутрішнього обладнання. Об'єкти, заглиблені нижче рівня долівки будівель, загалом на території Богемії трапляються зрідка. Під долівкою чи біля стіни будівлі знайдено ще кілька невеликих підвалів чи схованок (будівлі 939 і 1424). Однак це інший вид будівельних деталей.

Незважаючи на те, що мініатюрна піч, навіть розташована в мініатюрній будівлі, є точною копією поширених більших конструкцій, особливості, за якими вона відрізняється від реальних прототипів, надзвичайно цікаві. Загалом, будівлі в Розтоках за

основними рисами подібні до будівель багатьох інших доісторичних культур у Центральній Європі. Наприклад, на другій за величиною пам'ятці цього періоду в Богемії — в Бржезно поблизу Лоунів, орієнтація будівель не співпадає з напрямом русла ріки: вона тече з південного заходу на північний схід, а споруди орієнтовані на північ-південь. Виглядає так, наче основні риси будівель визначені певними символами у мисленні носіїв КПТ, а інтер'єри будівель у Розтоках були упорядковані більш стандартизовано за інші поселення цієї культури.

Піч як функціональний і символічний центр житла переважно розташовували в північно-західному куті будівлі і орієтували на південь — відповідно до осі імовірного коника даху. У кількох випадках житло і піч орієнтовані інакше: піч могла бути розташована у північно-східному куті або обернена на 90° проти годинникової стрілки, або у південно-західному куті з отвором, відкритим на схід.

Серед сотень будівель у Розтоках немає інших варіантів облаштування інтер'єру (наприклад, Рашків в Україні демонструє набагато більшу варіативність внутрішнього облаштування). Тому видається важливим, що мініатюрна піч у будівлі 1206 не відповідає жодному з основних положень, зафіксованих для звичайних будівель: її розмістили у північно-східному кутку мініатюрної «будівлі», а вхід до вогнища вказує на захід. Навряд чи ця відмінність орієнтування є випадковою.

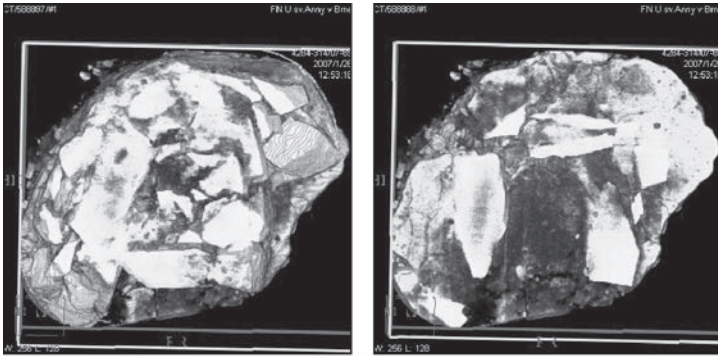
На жаль, будівля 1206 була суттєво зруйнована сучасними земляними роботами, а також розташована на ділянці, де відмінності між передматериком і засипкою котловану незначні. Крім того, шар долівки навряд чи можна було виявити, тому детально вивчити стратиграфічну ситуацію й послідовність

Розтоки, фото робочого моменту дослідження житла 1206 і мініатюрне житло 1206.1 в ньому

зведення споруди було неможливо. Зрозуміло, житло й мініатюра нижче від його долівки мали певний період існувати одночасно, але стверджувати, що вони були одночасно зведені і мали однаковий термін функціонування, ми не можемо.

Гарний стан збереження стін мініатюрної будівлі свідчить, що яма була вкрита підлогою. Але в такому випадку краї об'єкта, вкопаного в піщаному ґрунті, швидко зруйнувалися б, і більша будівля, у якій стояла мініатюра, навряд чи могла бути повністю функціональною. Але ж велика будівля була заселена: дно печі перепалене, у ній виявлено шар деревного вугілля й попелу, а перед піччю в долівку вкопана посудина. А слідів користування мініатюрною будівлею і піччю, як зазначено вище, не виявлено. Здається, що мініатюра більшість часу була схована, використовували її нечасто, а можливі види діяльності були радше символічними, або не залишали археологічних

Вибрані КТ-скани мініатюрної печі, горизонтальні перетини верхньої (ліворуч) та центральної (праворуч) частин

слідів. Єдиним свідченням можливого використання є червонувата пляма приблизно 10—15 см діаметром перед входом у мініатюрну будівлю, яка могла бути викликана контактом із вогнем (капання або гасіння факела), але ми не можемо виключати і природного походження цієї плями.

Мініатюрна піч у контексті ритуалу та магії.

Ми шукали пояснення в артефактах, пов'язаних із ритуалами, можливо, обрядами переходу, і в етнографічних даних із архаїчної слов'янської сфери, які повинні бути культурно пов'язані з КПТ і відбувались переважно у західній Україні, на півдні Білорусі і на Балканах.

Мініатюрна модель житла (близько 30 см) у формі кочової юрти відома з болгарської Девні. Це мармурова модель зі сценами полювання, вирізаними на стінах. На відміну від прикладу з Розтоків, це портативна модель, яка могла виконувати також інші функції, а от основним елементом мініатюри в Розтоках була піч. Загалом, печі відігравали важливу роль в архаїчному слов'янському мисленні: пов'язувались із

«побутовим культовим образом», вказували найважливіше місце в будинку, пов'язані з ритуалами, поруч з піччю розташовували інші культові об'єкти. Наприклад, в одній з будівель у Гарвані (Болгарія) біля входу до печі знайшли кам'яного ідола, датованого VIII—IX ст., який раніше міг стояти на дерев'яному стовпі, а жертви та різні вироби іноді розміщували у стінах печі: так, у Розтоках у стінці печі містився уламок бронзового посуду (будівля 1359). Вмонтуванню горщиків у глинобитні печі в цій книзі присвячено окремий нарис.

Етнографічні відомості свідчать, що *домовий*, дух, що охороняє власність, мешкає під піччю або за нею, але також і під порогом, у палаті чи у дворі. В Україні він відомий як *домовик*, у Польщі — *Domowik*. У Богемії подібні ролі виконує дух — скржитек (*skrítek*, очевидно, походить від німецького *scratt*, *schratte*, *schratt*, який спочатку означав лісового духа) — маленький хлопчик, який живе за грубкою або у сараї та захищає господарство; інша назва — шотек (*šotek*). Ці духи отримували жертви по четвергах, за жертву зазвичай правила частина вечері.

Щоб здобути його прихильність, слід було виконувати певні ритуали: господарі мали привести його до нового будинку разом із вогнем від вогнища з попередньої будівлі. У новому будинку домового ритуально зустрічали хлібом-сіллю; чашку з деревним вугіллям несла найстарша жінка, яка струшувала її, а потім ставила вугілля в піч; вона ж розбивала чашку, фрагменти якої мали бути поховані у передньому кутку головної кімнати. Захист нового житла упродовжували лише після смерті голови родини або особи, яка першою колись увійшла в новий будинок. В Україні, Беларусі й Росії страх смерті долали тим, що першим у нове житло впускали kota, півня чи соба-

ку. Іноді тварину залишали в будинку на першу ніч саму, щоб не наражати інших мешканців на потенційний гнів домовика. Подібна традиція засвідчена у Словаччині, наприклад, в околицях Жиліни.

Цей страх перед смертю, оприявнений у необхідності додаткового захисту, поширений, наприклад, у Моравській Валахії, де котів, собак, овець, курей чи корів закривали в новому будинку, щоб перевірити, чи безпечний він і чи придатний для життя. У Яворниках у Словаччині родина надзвичайно переймалась долею першого, хто увійшов у новий будинок.

За тодішніми віруваннями, душа покійного полишала домовку через піч і димохід, і у певні дні (через сорок і шістдесят днів після смерті або на роковини) могла цим же шляхом повернутись до дому. Коли мертвих виносять із дому, діти захищаються, дивлячись у піч, ніби просячи про захист домовика. А новонародженого необхідно було захистити, торкаючись його ногами печі, щоб його предки почали оберігати його. Можна згадати ще багато прикладів подібних ритуалів і магічних процедур, пов'язаних із печами.

У зв'язку зі знахідкою в Розтоках, нетипове розташування мініатюрної печі, здається, відіграє важливу роль. У слов'янській космології захід пов'язаний із потойбічним світом, тобто зі світом «мертвих предків», і є протилежним Раю полюсом. Тому унікальний вхід до печі, обернений на захід, може бути пов'язаний із спілкуванням з предками (*nav*), що засвідчується в обрядах поховання, де іноді використовували маски, що представляють душі померлих. Метою такого спілкування є прагнення набути магічного захисту для нового будинку, його мешканців, поселення, родини чи клану, тобто конкретних нащадків. Це могло бути пов'язаним із ритуалом примирення з Дзядями (предками, *domesticos*, про що згадував літописець

*Дух домівки: таємні зв'язки.
Ілюстрація А. Панікарського*

Тітмар Мерзбургський у 975—1018 рр.). Ритуал відбувався за наявності ознак незадоволення предків, на які вказувала, наприклад, небезпека, що загрожувала мешканцям будівлі чи поселення.

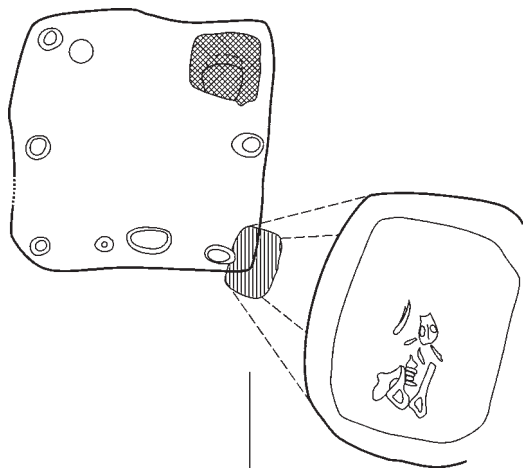
В етнографічних матеріалах подибуємо й свідчення про ритуали чорної магії, практиковані в будинках і коморах: це принесені з кладовища і розміщені під порогом людські кістки або ґрунт, волосся або ячна шкаралупа тощо. Однак за археологічними знахідками сліди чорної магії важко відрізнити від захисних ритуалів. Таким прикладом, мабуть, може бути поховання kota перед входом до печі в заглибленій будівлі в Брецлаві-Поганському, IX або перша половина X ст. Подібні ритуали, пов'язані з жертвопринесеннями, базуються, вірогідніше, на засадах людської психіки, ніж на певній релігійній системі.

Мініатюрна будівля з піччю з Розтоків — перший відомий випадок у «слов'янській» культурній сфері ранньосередньовічної Центральної та Східної Європи. Найімовірніше, що у Південній Європі немає навіть подібних знахідок. Артефакт гіпотетично може бути пов'язаний із язичницьким ритуалом на основі принципів захисної магії або обрядів. Подібні елементи часів більш розвиненого християнства зазвичай називають магією, однак у VI і VII ст. це дійсно могло бути язичницьким ритуалом. Точного розмежування для цього періоду немає. Ми не володіємо жодною інформацією про конкретну форму ритуалу і тому відшукуємо відповіді в етнографічних спостереженнях і вірогідних зв'язках.

НАРИС 8

ДОМО-
БУДУВАННЯ
І
ЗАКЛАДНА
ЖЕРТВА

Сергій
ГОРБАНЕНКО

Закладна жертва, тобто жертва, закладена у будівлю під час її зведення, як етнографічна універсалія зафіксована по всьому світові. Але вона може бути дуже різною у різний час і на різних територіях. Першою закладною жертвою, яку приносили ще до початку будівництва, у слов'ян звичайно було яке-небудь молоде деревце. Але археологічно це зафіксувати неможливо, тому для нас важливішими є дані про закладні жертви безпосередньо під час будівництва.

За етнографічними даними, слов'яни перед закладанням нового житла гадали на хлібі, збіжжі, вовні. А найпоширенішими предметами для закладної жертви під час зведення нового житла були срібні й мідні монети, шматки вовни, зерно і шматки хліба — речі, на які мало б бути багатим майбутнє житло та його господарі. Основними місцями для закладання в тіло споруди у випадку будівництва дерев'яного житла були наземні частини: кути стін, шпарини між колодами зрубу тощо. У словнику української етнокультурної символіки його автор Віталій Жайворонок вказує, що «як символ життя *жито* (виділено нами. — Авт.) клали під хату, коли її будували».

Етнографи також фіксують як закладну жертву під час будівництва житла й тваринні приношення. Дмитро Зеленин у виданні 1991 року *«Востоchno-славянская этнография»* зауважував, що «в язичницькі часи закладання нового дому явно супроводжувалося принесенням курки в жертву домовику, який мав стати покровителем цього дому... Південнороси Курської губернії та білоруси Мінської губернії, закладаючи фундамент нового дому закопують під кутом дому курячу голову».

Семантиці етнографічного матеріалу значну увагу приділяв Альберт Байбурін і дійшов висновку, що вовну, зерно і гроші закладали на добробут. Щодо тваринних закладних жертв він зазначав, що у слов'ян коло реальних матеріальних свідчень обмежено коном і півнем. Він же припускав, що згодом тваринна жертва була замінена предметами і цей тип замін, принаймні у східних слов'ян, є найпізнішим.

Нині такі обрядові дії як закладання жертви під час зведення житла суттєво знівельовані промисловими масштабами будівництва. Тим не менше, певне відлуння цих обрядів можна спостерігати навіть тепер. Звісно, йдеться про приватне домобудівництво, де, попри нищення традицій і їхнє викорінення «матеріальним світоглядом», господар, який зводить будинок власноруч або ж бере в цьому процесі активну участь, «вкладає душу» в цю справу — зведення житла для себе і своєї сім'ї. Досі подекуди новозведені кут прикрашають букетом квітів, припиняючи на деякий час будівництво. А на питання, навіщо це потрібно, можна почути просту відповідь: «Бо так завжди робили».

Чи можна таку традицію вважати редукованою закладною жертвою, ми не знаємо. Можливо ця традиція має інше коріння або існувала паралельно із

Пам'ятки, на яких виявлено рештки «закладної жертви»

закладною жертвою. І це на археологічних матеріалах простежити неможливо. Але безперечно, що там, де до будівництва ставляться як до певного «таїнства», його супроводжують обрядовими діями. І вони точно не належать до обов'язкових, раціонально необхідних для зведення житла.

Відомості саме щодо таких нераціональних дій у домобудівній практиці східних слов'ян у давнину, доступні за археологічними джерелами, ми й розглянемо у цьому нарисі. Адже відомі нам кілька прикладів цілком можуть слугувати ілюстрацією до закладання жертви на благополуччя їхніх майбутніх господарів будівлі.

На багатошаровому поселенні Зимне 4 (Володимир-Волинський район Волинської області, Україна), на лівому березі безіменного струмка — лівого допливу р. Луга, неподалік від городища Зимне у кількох об'єктах знайдено матеріали празької культури,

зокрема у житлах-напівземлянках. У межах трьох із них були ями з «похованими» рештками опалювального пристрою, який, очевидно, існував у попередньому житлі. Ці залишки — пропечену глину з фрагментами вальків (можливо, й «хлібців»), фрагментами ліпних посудин складено у ями нижче від рівня підлоги поблизу нової печі.

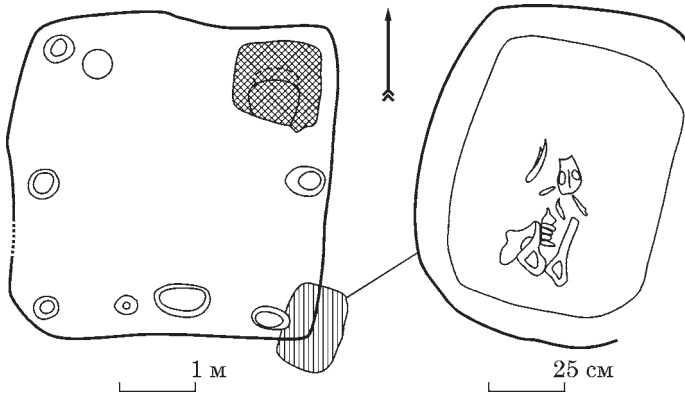
Із погляду сучасної людини видається нелогічним залишати рештки від перебудови чи ремонту всередині житла, витратити час і зайві зусилля на те, щоби «захоронити» їх у межах житла. Очевидно, що такі дії не могли бути зумовлені найпростішим вирішенням «завдання» з утилізації відходів. Утім не можна сказати і протилежного: що такі дії потребували надзвичайних зусиль і навичок.

На городищі волинцевського часу Битиця 1 (Сумський район і область, Україна), на правому березі р. Псел в одній із напівземлянок у стовповій ямці було знайдено обвуглене збіжжя. У зразку були зернівки пшениці двозернянки, пшениць м'яких голозерних, вівса посівного, а також бур'яни (стоколос житній і польовий). Дослідники інтерпретували свою знахідку як закладання частини врожаю, очевидно, на добробут.

Рослинну їжу як заклад знайдено й на іншій пам'ятці неподалік. На роменсько-давньоруському городищі Ніцаха (Тростянецький район Сумської області, Україна) на правому березі р. Ворскла зі стовпових ям одного з жител вилучено 463 горошини гороху посівного і дві зернівки пшениці двозернянки.

У житлі-напівземлянці городища Титчиха, боршевська культура, VIII—XI ст. (Лискинський район Воронезької області, РФ) також у стовпових ямках виявлено обгоріле збіжжя: зерна ячменю, жита і одна зернівка проса.

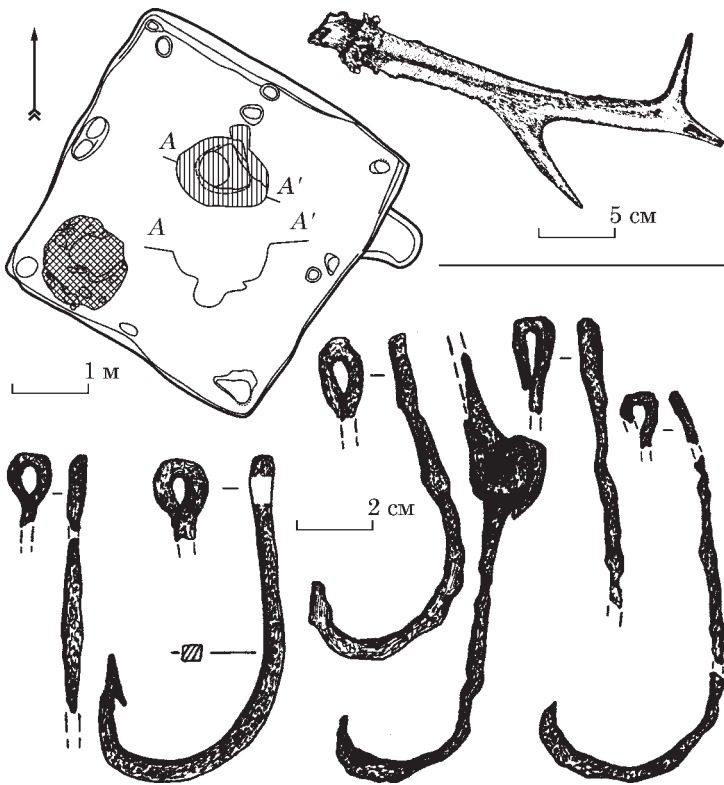

Закладна жертва у споруді в Литвиновичах: споруда з позначенням місця знахідки і ямка з рештками бобра

На місці першої надзаплавної тераси правого берега р. Клевень на поселенні волинцевського етапу Литвиновичі 3 (Кролевецький район Сумської області, Україна) під східним кутом житла у ямі лежав в анатомічному порядку скелет передньої частини туші бобра (до таза включно). У місці, де у тварини знаходилась шия, вертикально стирчав залізний пробійник. Дослідники вирішили, що ця яма — ритуальний комплекс, а бобер був будівельною жертвою, вчиненою на початку зведення споруди.

Цікавішими були знахідки з п'яти жител пам'ятки Животинне, уже згадуваної у книзі. «Закладні жертви» у них представлені найрізноманітнішим матеріалом. Наприклад, у стовпових ямах одного з жител знайдено дві мініатюрні посудини; в іншому, теж у ямці — фрагмент залізного ключа. Або срібна підвіска — у житлі, де було знайдено також порівняно багато решток різноманітних ювелірних прикрас і «біжутерії». У великій (1,26 × 1,16, завглибшки 0,7—0,8 м) ямі, розташованій майже в центрі іншого житла, було

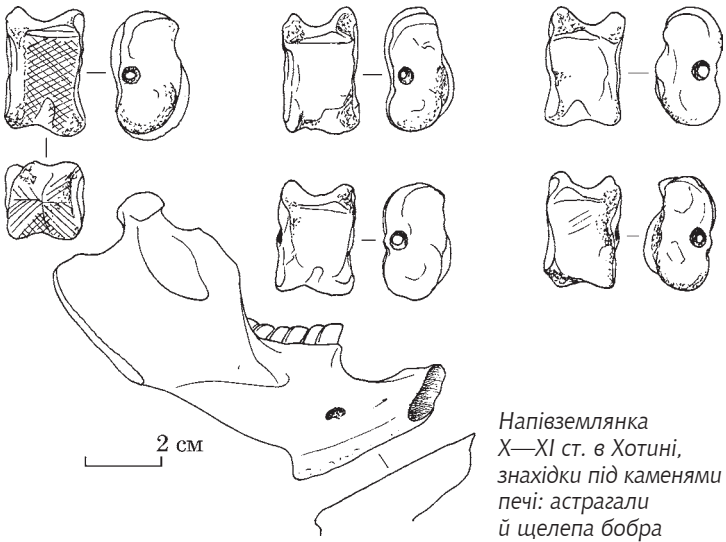
Напівземлянка в Животинному з позначенням центральної стовпової (?) ямки, ріг з убитої козулі з неї й риболовецькі гачки з житла

знайдено ріг козулі зі слідами підрізки. На думку дослідника, яма не мала господарського призначення і була радше ямою від центрального стовпа для даху із сильно зруйнованими стінами. Заповнення її було дуже щільним, з великою домішкою глини. Ми вважаємо, що дві інтерпретації цієї ями — центральна опорна стовпова яма чи яма для закладної жертви — цілком поєднані. Тобто яма могла мати функціональне призначення опорної, але під час закладан-

ня житла виконати роль жертвової. Сліди подрізки вказують чітко, що ріг з тварини було зрізано, отже він був результатом мисливства, а не збиральництва. Тому можна висувати, що житло належало мисливцю, отже його закладна жертва відповідала його діяльності, основі добробуту. З-поміж слов'янських культур Східної Європи наприкінці I тис. н. е. для боршевських пам'яток (у тому числі й Животинного) за археозоологічним матеріалом встановлено істотне переважання диких тварин над свійськими. Якщо ж розглядати привласнювальну галузь як комплекс мисливства і рибальства в цілому, стає важливим, що саме з цього житла походять сім риболовецьких гачків із 13, загалом виявлених на городищі. Можливо, його господар — рибалка і мисливець, закладною жертвою благав про успішні полювання і дичину, яка забезпечуватиме добробут у цьому житлі.

Цікавою була й знахідка в одній зі стовпових ямок чотирьох астрагалів — гральних чи ворожилних кісток, так званих бабок, виготовлених із дрібних кісток копитних тварин. Два з них були з наскрізними отворами, один не повністю просвердлений, і ще один — без отвору, але прикрашений прокресленими лініями на бічній стороні.

Цікавий приклад тваринної закладної жертви виявлено й на території Хотинської фортеці. Ці мальовничі місця були заселені задовго до зведення фортифікації. У 2013—2014 рр. експедиція під керівництвом Миколи Ільківа дослідила рештки житла-напівземлянки X—XI ст. розмірами $4,25 \times 4,3$ м, приблизно орієнтованого стінами за сторонами світу. У його південно-східному кутку містилася прямокутна піч-кам'янка розмірами $1,4 \times 1,5$ м з передвогнищевою ямою. Під одним із кутів печі-кам'янки виявлено половину щелепи бобра без різця та п'ять астрагалів

дрібних копитних тварин, із боковими отворами; найбільший із них орнаментований насічками у вигляді сітки та ялинки.

Історія досліджень Київського Подолу, а саме пам'яток давньоруського часу, налічує майже два століття. Нас зацікавили матеріали зрубу, датованого за допомогою дендрохронологічного методу 983 роком. Житло дослідили 1972 року, коли на Подолі відкритим способом будували гілку метро, що дало змогу виконати вагомі дослідження. У цьому зрубі під північно-східним кутом знайшли два турячих роги, які Ярослав Боровський інтерпретував як закладну жертву. Також ріг тура було зафіксовано під час розкопок на вул. Ярославській під нижнім вінцем зрубу споруди кінця XII — початку XIII ст.

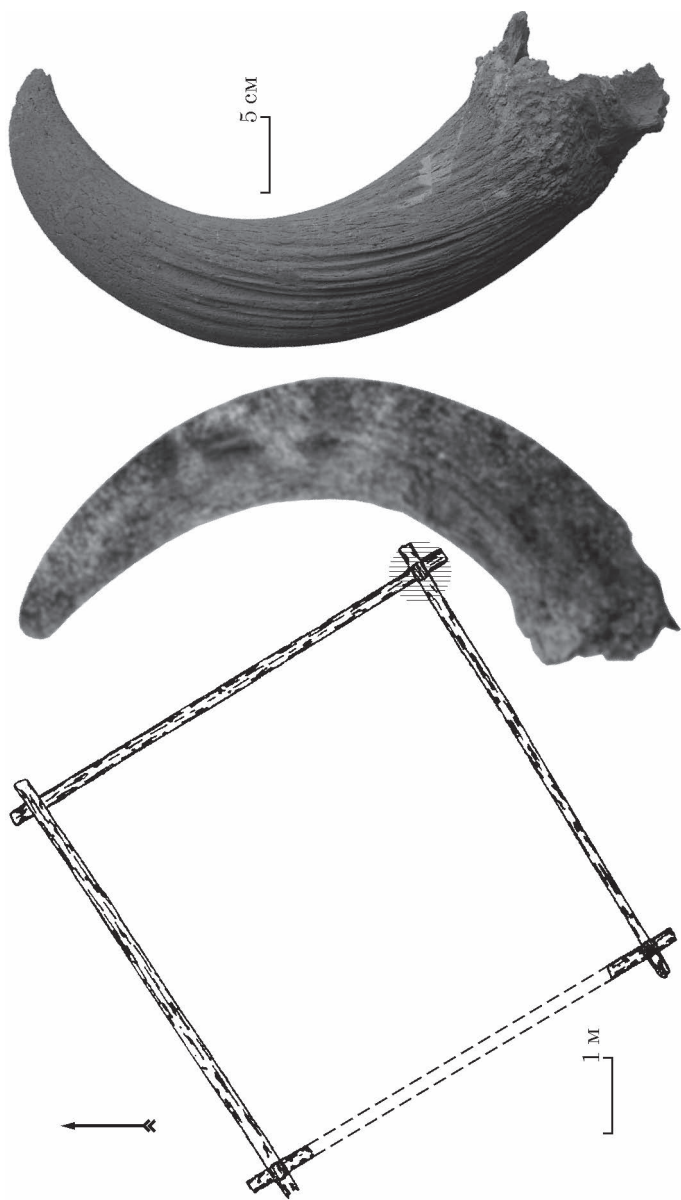
Дещо інший приклад, на нашу думку, дає нам одне з жител городища роменської культури Новотроїцьке (Лебединський район Сумської області, Ук-

раїна), у стовповій ямці біля північно-західної стіни якого виявлено п'ять скроневиx кілець і близько сотні скляних і пастових намистин жовтого й зеленого кольору, а також у вигляді «перлин» (дво- й тричастинних). З житла також походить «скарб» із шести срібних скроневиx кілець та однієї сережки салтівського типу, виявлений біля південно-західної стінки у глинистому шарі в гумусованій лінзі. На городищі загалом виявлено кілька «скарбів» і скупчень ювелірних прикрас, однак лише у цій напівземлянці є два таких скупчення, явно спеціально облаштовані в межах житла.

Ми не вважаємо, що набір коштовних речей став «закладною жертвою». Питання можна було би вирішити однозначно, якби у стовповій ямці над коштовностями було виявлено рештки обгорілого стовпа, але його не було. Тому, можливо, скарб пізніше заховав господар «до кращих часів» чи «від недоброзичливців». Адже для «закладної жертви» важливішим є символізм, а не кількість.

Тепер узагальнимо й проаналізуємо цей фактичний матеріал. Дослідники зафіксували кілька видів «закладної жертви»: збіжжя, рештки тварин, конструкції опалювального пристрою та певні предмети (астрагали, ключ, прикраси). Використання всіх цих предметів у ролі закладної жертви як вотивних легко можна пояснити екстраполяцією їхнього значення на добробут і захист житла та його господаря. Вочевидь, кожен господар добирав жертву за власним уподобанням і відповідно до свого «фаху».

Але чому ми отримали лише три приклади закладання збіжжя в основу будівлі — в одну зі стовпових ямок, у хліборобських культурах? Ми вважаємо, що це питання рівня фіксації матеріалів: у природних умовах помірного континентального клімату

Знахідки турячих рогів на Подолі в Києві: зруб 4/1972 на Контрактовій площі з позначенням розташування знахідки та ріг звідти (ліворуч); ріг із пер. Ярославський, 4, дослідження 2001 р. (праворуч)

ботанічні матеріали зберігаються переважно в обгорілому вигляді — тобто такий матеріал може залишитися тільки в «законсервованому» вигляді після взаємодії з вогнем чи впливу високої температури. В інших випадках (приготована їжа: каші, хліб тощо) така «закладна жертва» зітліє і не буде виявлена археологічними дослідженнями. А обгорілі зернівки культурних рослин мають надзвичайно малі розміри (порівняно з іншими археологічними матеріалами) і чорний колір, через що їх доволі складно виявити у ґрунті. Тож видається, що закладання збіжжя та їжі з нього було поширенішим, ніж ми можемо зафіксувати нині завдяки археологічним дослідженням. Найімовірніше, знахідки посудин у стовпових ямках мають те саме значення і напевно містили їжу. Зважаючи на те, що дослідники не знайшли в горщиках зоологічних решток (які, на відміну від ботанічних, мали би зберегтися), доходимо висновку, що їжа могла бути представлена саме зерном і стравами з нього. Сенс таких приношень очевидний — вони мали прикликати й забезпечити добробут у житлах і сім'ях, які мають яскраво виявлений сільськогосподарський — хліборобський характер. Етнографічні паралелі також підтверджують таке трактування.

Інша частина біологічних «закладних жертв» — рештки тварин — умовно можна поєднати у групу, характерну для «фахівців» привласнювального господарства. Ріг козулі, бобер, рибальські гачки висвітлюють мисливський спосіб життя господаря, хоча можуть мати й альтернативні пояснення. А от турячі роги, на думку Ярослава Боровського, свідчать про культове значення образу Тура. Нам видається, що пояснення є «прозаїчнішим»: обидва наведені приклади знахідок турячих рогів на давньокиївському Подолі є закладними жертвами мисливця, який прагнув, щоб у

житлі не переводилася дичина. Але турячі роги могли поєднувати обидві «функції» — і закладної жертви від мисливця, і складової культу Туря. Етнографічні паралелі саме таких пожег нам не відомі.

На перший погляд видається, що до групи «рештки тварин» треба зарахувати й астрагали, бо це ж кістки свійських тварин, зоологічні рештки. Але вони були певним чином оброблені й через це набули побутового, а у випадку «жертвопринесення» — і сакрального значення (так само, як і знайдений в одному із жител ключ). Найпростіше вважати астрагали амулетами або кістками для ворожіння, відомі численні свідчення про сакральний сенс астрагалів та ігор з ними у різних культурах. Їх пов'язують із магією родючості й достатку, а також з уявленнями про долю. Подібну символіку мають і ключі: це символ мудрості, збереження домашнього майна та багатства. Сакральне значення таких закладних жертв є очевидним, але етнографічні паралелі нам не відомі.

Зміст закладання коштовних прикрас також зрозумілий: такі жертви закладали на багатство. За етнографічними матеріалами найближчими аналогіями вважаємо закладання монет.

Важливо звернути увагу, що всі ці закладні жертви були розташовані нижче рівня підлоги, найчастіше — у стовпових ямках. А з етнографічних матеріалів відомо, що під підлогою, під рогом будинку чи під порогом, міг жити домовик. Тобто закладну жертву могли залишати саме йому — міфічному господарю житла, щоби задобрити його, отримати захист і підтримку.

Надзвичайно цікавою практикою є «захоронення» решток печей безпосередньо в житлах у ході ремонту споруд. Це не можна характеризувати як «класичне жертвопринесення», але ритуальність цих дій оче-

На чому покоїться добробут.
Ілюстрація А. Панікарського

видна. Піч мала сакральне значення, а її «поховання» всередині житла, де вона раніше функціонувала, має символізувати прагнення господарів до певної спадковості житлового простору, до збереження вогнища, осередка, магічного захисту. Таке своєрідне принесення у жертву попередньої печі житлу чи її міфічному господарю в межах перебудованого житла мало сприяти збереженню добробуту родини у перебудованій оселі. Випадки «поховання» старих печей у ході перебудови жител вказують, що характер закладної жертви залежав і від того, чи ставили нову будівлю, яка ще не мала власного «характеру», чи перебудовували наявну, яка набула власного сакрального значення й повинна була зберегти його, «передати» наступному житлу родини.

Знайдені нами матеріали і коротко описані тут приклади свідчать, що будуючи чи оновлюючи власне житло майбутні господарі у конструкцію закладали речі, які мусили вплинути на добробут, мали «повернутись сторицею». Археологічні дані дають підстави вважати, що предмети для закладної жертви були різними, набагато різноманітнішими за приклади, описані в етнографії. Виявлені закладні жертви можна умовно розділити на дві групи:

1) безпосередньої екстраполяції значення на символ (зерно і горщики — їжа, рештки диких тварин, прикраси);

2) двоступеневої екстраполяції: символіка предмета — його символ для житла (астрагали, ключі).

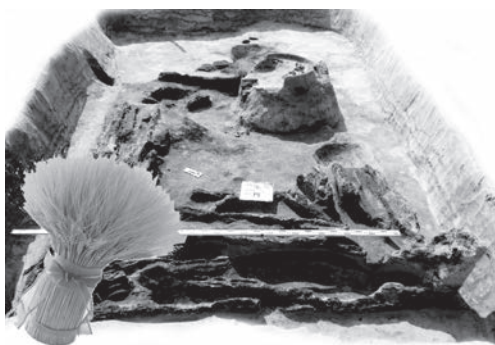
Щоправда, турячі роги доведеться зарахувати до обох варіантів.

НАРИС 9

ДІДУХ. ВИТОКИ

Сергій
ГОРБАНЕНКО

Ігор
ГОТУН

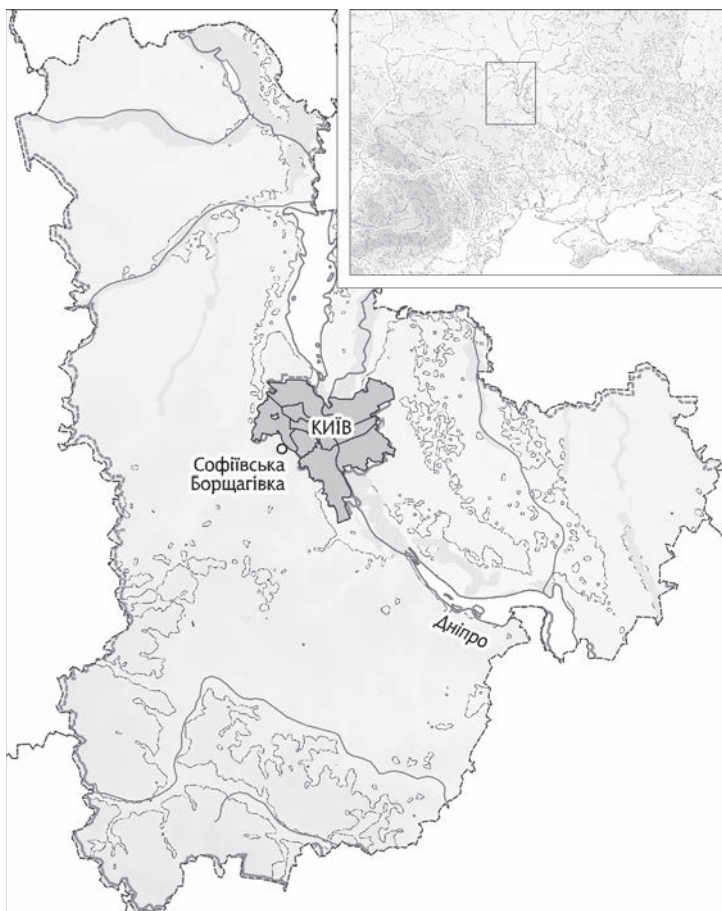
Чимало наукових розробок присвячено відображенню в об'єктах масової житлової й господарської забудови не лише матеріальної, а й певних елементів духовної культури. Дуже цікаві знахідки відомі на поселеннях півдня Русі, але стосуються вони здебільшого опалювальних пристроїв жител. Тим більше зацікавили нас матеріали, нещодавно отримані під час розкопок у селі Софіївська Борщагівка поблизу Києва. Інтерпретація цих матеріалів показує нам інші аспекти духовного життя давньоруського сільського населення.

Цей пункт між р. Нивка та Окружною дорогою має довгу історію. Відкрив його 1956 року Володимир Дяденко, а в 1983 р. Олег Серов простежив поширення шару і на протилежному березі річки. Згодом, у 1992—1993 рр. на правобережній частині поселення розкопано понад 1500 м², у 1995 р. навпроти — 6600 м². 1997 року на лівому березі на площі понад 6,25 га для уточнення території пам'ятки і локалізації поширення культурного шару відкрито 200 м² та досліджено 128 м² у північній частині мису ставка 10. Працювало на пам'ятці за цей час багато археологів — науковців з

Інституту археології НАН України. А 2007 року Інститут за підтримки сільської ради Софіївської Борщагівки розпочав вивчення старожитностей цієї території з метою популяризації знань про її минуле. Втілює цей проєкт група фахівців під керівництвом Ігоря Готуна, яка дослідила ділянку площею понад 0,19 га, дві — понад 0,15 га, ще дві — понад 0,12 га і чотири — по 0,10 га. Нині уже вивчено ряд об'єктів житлового та побутово-господарського призначення і визначено, що пам'ятка належить до давньоруського періоду: XI—XIV ст. Повна публікація матеріалів цих робіт ще попереду, роботи тривають. Але про одну з будівель у контексті вірогідної фіксації елементів обряду, які нас цікавлять і які відомі за вивченням традиційного народного побуту, розповімо зараз.

В одному з розкопів на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні зафіксовано залишки будівлі розміром близько $8,20 \times 4,90$ м. У ній було два приміщення: східне розміром $3,90\text{—}4,90 \times 5,00$ м з майже вертикальними стінками, і західне, $3,20 \times 5,20$ м, із похилими. Будівля загинула в пожежі, про що свідчать залишки горілого дерева у її заповненні, зокрема решки горішніх конструкцій будівлі, обвуглені дерев'яні колоди вздовж стін і спрямовані в широтному напрямку горілі дошки — залишки підлоги, настеленої на світло-жовтій піщаній підсипці потужністю до 0,10 м на глибині близько 1 м. По кутах східного приміщення, житлового, окрім пічного, північно-західного, кута, виявлено сліди стовпів — стовпові ями, а навколо печі знайдено дещо менші такі ямки.

Масивна глинобитна піч, повернута отвором до входу і зведена на десятисантиметровому останці коричневого супіску, мала підковоподібну форму, висоту 0,75 м, довжину 1,64 м і ширину 1,52 м. Складені із зелено-коричневої глини обпалені ззовні та зсере-

Місце розташування селища Софіївська Борщагівка

дини стінки мали товщину 8—25 см. На печі змонтована овальна жаровня розміром близько 70 × 90 см, завтовшки 10 см з висотою бортика 8—10 см. Черинь печі одношаровий, завтовшки 15 см.

Західне приміщення будівлі, де знайдено вуглики, очевидно, господарське, «службове», мало легшу

конструкцію стін, у ньому були дві стовпові ями й частково перекрита горілою дошкою господарська.

У заповненні будівлі наявні перепалене зерно і солома, уламки посуду другої половини XI — XII ст., у тому числі розвали кількох горщиків та амфорка київського типу без горловини; у будівлі і поруч зібрані вістря стріли, ніж, два ключі, один із яких досить великий, брусок для гостріння, 17 цвяхів (деякі з них — у дошках підлоги) й інші предмети.

Із заповнення будівлі у різних її частинах для детального дослідження з горілого шару над дном споруди відібрано три зразки, які містили багато обгорілих органічних решток. Перший зразок взято у південно-східному, дальньому куті житлового приміщення навпроти входу до нього, по діагоналі від печі. Це ґрунт, насичений органічними рештками: дрібними фрагментами деревини, трав'яної рослинності, зернівками.

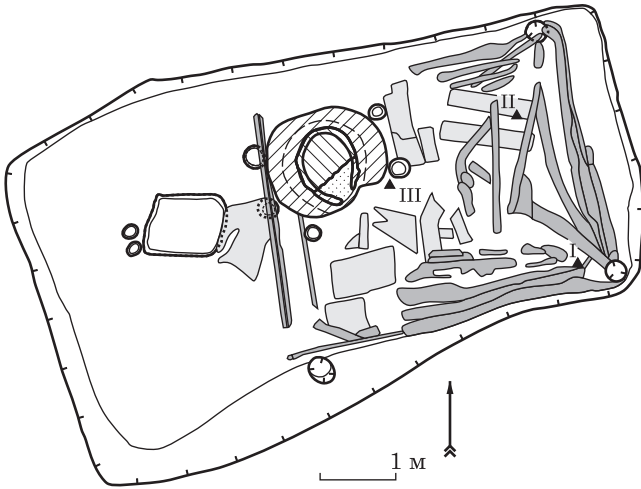
Другий зразок відібраний у північно-східній частині житлового приміщення по діагоналі від входу, вглиб житлової камери від печі. Це також ґрунт, щоправда темніший, із багатьма дрібними фрагментами деревини та зернівками.

Третій зразок взятий майже впритул до основи опалювальної споруди з боку житлової камери. Це шматки ущільненої глини, можливо обмазки, із суттєвими домішками соломи, дрібними грудочками глини, незначним включенням вугликів.

Органічні рештки, які й мали стати предметом дослідження, вилучено зі зразків за допомогою методу флотації, коли легша фракція (органічні рештки) відділяється від важчої (частинок ґрунту) завдяки зануренню зразка у воду.

У складі першого зразка виявилось близько двох третин органічних решток, які надалі перебрано вруч-

Житло з Софіївської Борщагівки з позначенням місць взяття зразків (трикутниками й римськими цифрами) для палеоетноботанічних визначень

ну. Переважно це була суміш відходів рослин (стебла тощо), а понад третину — цілі й фрагментовані зернівки культурних рослин. Більшість із них становить ячмінь плівчастий, з-поміж якого трапились зернівки жита, пшениці двозернянки, вівса чи вівсюга, проса.

У складі другого зразка знайдено обвуглене збіжжя і небагато невеликих вугликів. Цікаво, що принаймні два з вугликів мають сліди обробки дерева, зокрема наскрізний отвір діаметром близько 2 мм; вірогідно, що цей матеріал — рештки якогось виробу. Попри те, що збереженість матеріалу здебільшого погана, бо зернівки доволі сильно вигоріли, можна стверджувати, що це добірний ячмінь плівчастий, без домішок інших культурних рослин і бур'янів.

Третій зразок для нас виявився неінформативним, адже не містив зернівок.

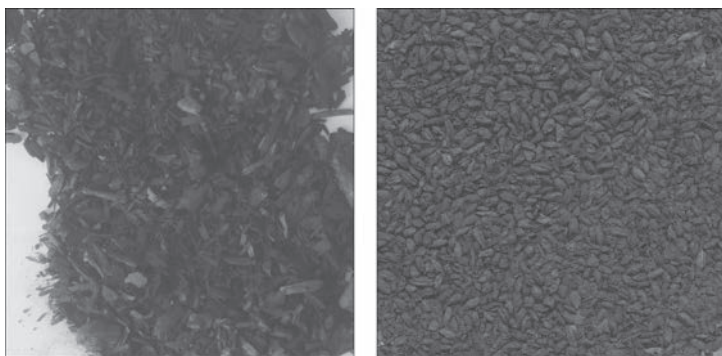
Також ми виконали ідентифікацію порід дерева вуглинок першого і другого зразків: з першого визна-

чено 50 екземплярів, із них три гілки і дрібні вуглики, всі зразки — сосна; з другого — 44 зразки, з них один — сосна, решта — дуб (ці визначення виконала Марина Сергеева, за що ми їй щиро вдячні).

Таким чином ми встановили, що склад деревини наших зразків загалом властивий давньоруським поселенням. Але цікавий тут не власне склад, а те, що деревина за видами чітко розділена по зразках — тобто у різних частинах житла зафіксовано різний матеріал.

Нагадаємо, що перший зразок виявлено у південно-східному куті житла, навпроти входу і по діагоналі від печі. Відомо, що на формування стереотипу житлового середовища впливає і матеріальне, і духовне життя народу, і кожний реальний будинок постає практичним втіленням цього стереотипу як цілісної системи взаємопов'язаних елементів, а деталі інтер'єру віддавна оформлювали відповідно до призначення (як реального, так і ідеального) і залежно від традицій. Отже, за етнографічними даними, місцем знаходження першого зразка є покуття, красний кут, святе й почесне місце у житлі.

Покуття (покуть, красний кут, святий кут) — парадна зона житла, де зосереджувалося обрядове життя родини, включаючи найважливіші дії, що регулювали соціальний аспект. Особлива увага до нього викликана саме зв'язком зі святковою обрядовістю і з комплексом сакралізованих речей, які створюють цілісну систему. У добре вивченому етнографами народному житлі це ікони, під ними стіл, накритий скатертиною, у певних випадках із хлібом (теж святинею), рушники-божники як парадне вбрання тощо. У символіці красного кута поєднуються дохристиянські та християнські уявлення. Розміщення покуття — обов'язково по діагоналі від печі, тобто іншої сакральної точки, пов'язане з

Палеоботанічні матеріали зі зразка І: здебільшого трав'янисті органічні рештки (ліворуч) і зернівки ячменю півчастого (праворуч)

архаїчною діагоналлю. Стародавність діагоналі як сакрального просторового елементу підтверджує наявність її слідів у розподілі житлового простору в оселях багатьох народів Євразії, хоча конкретна символіка діагоналі, на відміну від інших просторово-геометричних понять, досі залишається майже невивченою. На прикладі розміщення будівель у селищі Рашків I і деяких аналогіях Ярослав Баран дійшов висновку, що саме діагональ покладена в основу системи, за якою розташовувались будівлі, й пов'язує таке розміщення з родинними зв'язками. Не можна виключати, що діагональ якось маркувала простір і з позицій соціальної символіки.

Попри давність самої ідеї «священного» кута, його традиційно християнізований вигляд склався порівняно пізно. Формування покуття, характерного для пізнього народного житла: покутня лава, стіл, ікони над ним — відбувалося поступово і його не можна автоматично переносити на давнє житло, замінюючи тільки ікони на ідолів. Початок цього процесу міг припадати на XI—XII ст., коли християнство почало

масово поширюватись на побутовому рівні й у світських оселях з'явилися ікони. Попри те, що традиція поклоніння іконам прийшла на Русь разом із християнством, наявність їх у будинках рядових мешканців з початку християнізації Русі є суперечливим фактом: деякі дослідники вважають, що ікони у красному куті з'явилися не раніше XIII—XIV ст.

Після утвердження у побуті ікони поступово за змістом наблизилися до своїх попередників — зображень богів — захисників осель, і поєдналися із язичницькими елементами, а саме рушниками як парадним вбранням. Час появи у красному куті стола встановити важко, проте, виходячи з організації простору середньовічного житла, його розміщення саме там видається найдоцільнішим. Загалом властива і язичництву, і християнству сакральність, «святість» стола — закономірне явище універсального характеру, не раз розглянуте в літературі. Первісним елементом цієї частини житла можна вважати лави, які існували ще в часи ранніх слов'ян. У будь-якому разі традиційний вигляд покуття у загальних рисах імовірно був уже сформований у житлі XIII ст., оскільки у XV—XVI ст. за українськими та російськими документами покуття постає вже як готовий елемент системи житлового інтер'єру.

Незважаючи на те, що з часу впровадження християнства до періоду існування досліджуваного житла минуло не менше століття, загальний контекст не дає впевненості в тому, що його мешканці сповідували християнство. Бо у житлі не знайдено жодних символів-маркерів, які би вказували на вірування його господарів, а з матеріалів Софіївської Борщагівки загалом походять і язичницькі символи, і християнські. Тема співіснування нововведеного християнства і традиційного язичництва, їх співвідношення і взає-

Вид житла на етапі розчистки решток дерев'яних конструкцій зі сходу, поселення Софіївська Борщагівка

мовпливів потребує спеціального дослідження, тож не будемо загострювати на ній увагу в межах цього нарису. Зауважимо лише, що сам факт такого співіснування довгий час після християнізації Русі не підлягає сумніву.

Отже, ми не можемо говорити про вірування господаря досліджуваного житла і уявити, в якому релігійному забарвленні був оформлений його красний кут. Але знаємо, що піч як частина інтер'єру у східних слов'ян остаточно сформувалась і зайняла визначене місце у кутку житлового простору переважно не раніше середини I тис. н. е. Тому можна додати й логічне зауваження, що на той самий період припадає і закріплення сакральної діагоналі піч — красний кут, яка фактично проіснувала до етнографічних часів, включаючи сьогодення.

Виходячи з цих міркувань у знахідці зерна в описаній сакральній зоні парадної частини хати, покуті, можна вбачати прояв поєднання християнства з дохристиянськими уявленнями та ритуалами, пов'язаний із обрядами календарного циклу. Зокрема, у красному куті під іконами ставили прикрашені калиною, квітами та перев'язані стрічками перший та останній снопи, після святкування початку жнив (зажинки) та їх завершення (обжинки). Обидва снопи мали сакральне значення. Важлива у наведеному контексті й різдвяно-новорічна обрядовість, головним і невід'ємним атрибутом якої був установлений у Святвечір у покуті під образами *дідух* (святочний дід, колідник). Зазвичай його виготовляли з першого або останнього снопа з жита, пшениці чи вівса, іноді з ячменю (історична довідка щодо красного кута і значення дідуха в етнографічній літературі є такою докладною і цікавою завдяки Марині Сергеевій).

Усе викладене вище є підставою для того, щоб скупчення зерна у покуті пояснити тим, що там знаходився дідух. Цьому не суперечить і наявність тут різних злаків, хоча й у надзвичайно малій порівняно з ячменем плівчастим кількості. Етнографічно засвідчено, що в різних місцевостях дідуха робили збірним з колосся пшениці, жита, ячменю, вівса тощо.

Складніше пояснити наявність у красному куті соснових вуглинок. Серед них, крім залишків стиглої деревини (більшість вивчених екземплярів), також є гілки різного діаметра і сучок, тобто це навряд чи був певний виріб. Матеріал потрапив у шар під час загибелі житла. Гіпотетично можна припустити, що стигла обвуглена соснова деревина могла залишитися від хатнього обладнання (ослону, лави?), що в цілому відповідає «археологічним» реаліям використання соснової сировини. Але гілки з рештою соснової дере-

вини не пов'язані і мали інше призначення. Наприклад, зелені й узимку, а тому ошатні соснові гілочки могли слугувати оздобленням дідуха.

Отже, загибель житла варто пов'язувати з періодом жнив чи, імовірно, з різдвяними святами, коли взимку через інтенсивне використання вогню для обігріву оселі небезпека пожежі значно підвищується. Наявність у споруді жаровні, яку, за усталеною думкою, використовували для просушування зерна перед розмелюванням, хоч у літературі висловлено й погляд про призначення цих пристроїв для випікання хліба, теж збільшувала пов'язані з вогнем ризики.

Вісяний дідух, за Т. Горбаль, 2012

Етнографи засвідчили, що християнізований різдвяно-новорічний цикл свят заступив давнішу традицію святкування Коляди — свята народження бога Сонця — Коляди. Отже, й витоки традицій улаштування дідуха належить пов'язувати з давніми язичницькими культами й віруваннями, пізніше адаптованими до християнської обрядовості і символіки.

Дідух мав вигляд пишного вінка, ув'язаного з пучків соломи з конусоподібною верхівкою з безлічі колосся, іноді йому надавали форму хреста чи антропоморфних рис. Назва вказує на його зв'язок із предками (дідами), які були охоронцями родини й дому. Свою обрядову роль магічно-виробничого (магія родючості) та охоронного характеру дідух виконував

упродовж усіх різдвяних свят. За даними етнографічних розшуків, дідух має три семантичні значення. «Значення різдвяного “дідуха” як частки збіжжя померлих родичів є найдавнішим... невдовзі це семантичне значення... переходить в інше значення — “дух діда”, тобто дух померлих родичів. І найсучасніше семантичне значення “дідуха” — символ плодючості поля, достатку збіжжя, тобто символ достатку в господі» (цит. за Т. Горбаль, 2012, «Дідух» («дід»)), кутя в різдвяній обрядовості Лемківщини: типологія та семантика. *Народознавчі зошити*, 2 (104), с. 218—226). Про перше значення дідуха свідчить традиція вшановувати померлих і живих родичів на Святвечір: дідуха частували, перед ним не можна було працювати тощо. І все це добре узгоджується з символікою дідуха як предка-охоронця, який забезпечує багатство і добробут.

Значення дідуха як символу достатку підтверджується подальшими маніпуляціями з ним. Наприклад, зерно, обмолочене із зажинкового снопа, могли домішувати до добірного збіжжя для першого засіву. Подекуди сніп згодовували худобі повністю, іноді віддавали лише солону після обмолоту. Також господарі могли із соломи робити гнізда для квочок тощо. Ці дії мають яскраво виражений ритуальний сільськогосподарський характер і спрямовані на зростання добробуту. Дідуха, як засвідчують численні джерела, також могли використовувати з охоронною метою, зокрема у поховальних обрядах, спалювати для обігріву предків тощо.

Розглянемо тепер детальніше другий зразок, відібраний навпроти дідуха, по діагоналі від входу, під тією ж стінкою, що й піч. Він надзвичайно однорідний, «чистий» — переважну більшість органічних решток становлять зернівки ячменю плівчастого.

«Буде Дідух на столі — буде урожай у полі» (народне прислів'я).
Ілюстрація А. Панікарського

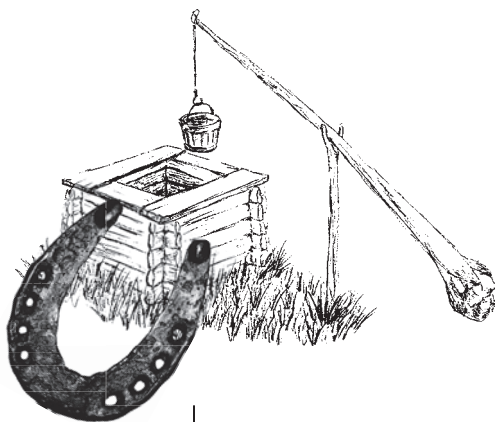
Тобто це було добірне зерно, результат сортування. Оскільки збіжжя для посіву зазвичай зберігали у хлібних ямах (на досліджуваному селищі їх багато), знайдене тут збіжжя логічно трактувати як сировину для святкової обрядової випічки (корочун, крачун) чи зафіксованої дослідниками страви святочної вечері — ячмінної каші з олією або медом. Це зерно звичайно зберігали окремо. Супутні вуглики також є однорідними, очевидно, це залишки якоїсь конструкції з дуба. Можливо, дерев'яної посудини чи невеликої скриньки, де зберігали відбірне збіжжя для урочистої трапези.

Таким чином, дослідивши склад органічних решток двох ретельно відібраних зразків з однієї житлової споруди, ми встановили не тільки її логічну будову. Завдяки цим «слідчим» діям нам пощастило простежити матеріальні сліди одного з давніх проявів календарної обрядовості слов'ян — вшанування дідуха. І це є справжнім відкриттям, адже інші історичні джерела, писемні й етнографічні, вказують на його існування не раніше XV—XVIII ст. Ми ж змогли за археологічними даними із Софіївської Борщагівки встановити його існування не пізніше XII ст.

НАРИС 10

У ПОШУКАХ
КАПИЩА
ВОЛОСА
НА КИЇВСЬКОМУ
ПОДОЛІ

Сергій
ТАРАНЕНКО

-
- А ти знаєш чому ніхто не може
впіймати Невловимого Джо?
— ???
— Тому, що його ніхто не ловить.

*Дитячий анекдот
кінець ХХ ст.*

Якби автор нарису збирався до 2003 року зайнятися пошуком імовірного розміщення поганського капища бога скотарства, торгівлі та багатства Волоса / Велеса на території Києва, напевно це було б, на перший погляд, не складно. Писемні джерела великокняжого періоду та історіографія початку ХІХ — кінця ХХ ст. вказували достатньо прямо і навіть впевнено на конкретне місце розміщення — церкви Введення Пресвятої Богородиці на Подолі. Але я цим не цікавився, і більше того, схоже ніхто не цікавився. Тобто ніхто не займався цілеспрямованим пошуком капища та верифікацією наявних даних. Усім вистачало впевненості, сформованої ще у ХІХ ст. — все здавалось простим і зрозумілим, особливо в «доархеологічні» часи на Подолі. А в ХХ ст., тим більше за радянських часів, шукати богів, най навіть поганських, справа була така собі, не вдячна.

І ось 2003 року трапилась в моїй практиці новобудова на київському Подолі за адресою вул. Почайнинська, 27/44, де я виконував обов'язки начальника розкопу. Здавалось, просто чергова яма. Але виявилось, що крім зафіксованих унікальних

об'єктів, ці дослідження поклали початок власного пошуку капища Волоса. Тепер по порядку про те, які на цьому шляху траплялись знаки та перешкоди.

Поганський бог Волос / Велес. Подвійна назва поганського бога у цій роботі пов'язана з тим, що в академічній літературі на сьогодні не існує чіткої відповіді щодо правильного написання. Навпаки, досі точиться дискусія про можливі варіанти. Більше того, мова йде про те, що було два боги і їхні імена використовували залежно від контексту повідомлення. Ми звичайно, за пошук наукової істини та продовження дискусії, але така дискусія виходить за межі цієї роботи, і надалі в тексті ви побачите одне ім'я — Волос, яке ми знаходимо у літописах.

У роботі академіка Б. Рибакова (єдиного Героя Соціалістичної Праці серед археологів у СРСР, хоч це його і не зробило найкращим серед колег) *«Язычество древней Руси»* представлений культ поганських богів у Київській Русі, у тому числі й Волоса. Про існування його капища у дохристиянському Києві ми дізнаємося з договорів князів Олега та Ігоря з Візантією.

Після походу князя Олега на Константинополь 907 року був підписаний вигідний для Київської Русі договір, який скріпили клятвами: «Цесарь же Леон с Александръмь мир сътвориста с Ольгъм, имъшеся по дань и роте заходивъше (скрепили присягой) межю собою, целовавъше сами (цесари-соправители) кръст, а Ольга водивъше на роту и мужа его по Руському закону и кляшася оружиемъ своимъ и Перунъмь, богъмъ своимъ и Волосъмь скотиемъ богъмъ и утвердиша мир» (цитую за виданням *«Повесть временных лет»*, А. Шахматов, 1916, с. 32).

У договорі 971 року ми знов натрапляємо згадки про культ бога Волоса: «Аще ли тех самых (условий) преже речевых не съхраним... да имеем клятву от бога,

Повені Подолу, Київ (світлина 1890-х років)

в нь же веруем и от Перуна и от Волоса, скотия бога, и да будем златы (?) яко же злато се и своимъ оружиемъ да исечени будем...» (те саме видання, с. 87).

Отже, писемних доказів існування капища Волоса у дохристиянському Києві здається достатньо. І нам відомо, що бог скотарства не входив у пантеон поганських богів Володимира. Але де саме стояло капище?

У «Звичайному житті» є згадка про знищення статуї: «а Волоса идола, его же именоваху скотья бога, вель въ Почайну рѣку вѣвреци» (цитата за виданням *«История русской церкви»*, Е. Голубинский, 1901, с. 231). Вочевидь, капище розташовувалось на Подолі, адже це єдиний міський район, який омивала річка Почайна. Але у нас є можливість максимально звузити місце нашого пошуку навіть до конкретного місця.

Справа в тому, що після знищення поганських ідолів, у християнські часи бога Волоса змінив культ Власія, також покровителя худоби, якого завжди зображали разом з биком (туром; вище згадано два таких цікавих випадки — знахідки турячих рогів як закладної жертви, що також походять із давньоруського

київського Подолу). А оскільки князь Володимир, як зазначено в Іпатіївському літописі, «повель рубити церкви і поставляти по мѣстомъ, ідѣже стояше кумиры...» (кумири — язичницькі ідоли. — *Авт.*), то вірні піддані слухняно робили це практично всюди, від Пскова до Києва.

В історії відомий епізод, детально описаний у згадуваній книзі Б. Рибаківа «*Язычество древней Руси*», коли у Пскові відійшли від принципу, запропонованого князем Володимиром і їм навіть довелося проводити розкопки, щоб знайти справжнє місце капища. 1373 року у Пскові була поставлена церква на Торжищі, де гіпотетично мусило розмічатись капище Волоса, але не на місці попередньої церкви. Під час епідемії 1420 р., яка тривала півроку, псковичі вирішили віднайти фундамент першої церкви св. Власія, яка вірогідно була поставлена на місці капища Волоса: «тогда посадники псковьскыя и весь Псков начата искати священного места, где была первая церков святый Власей. А на том месте стояше двор Артемьев Воротове и псковичи давшѣ ему сребро и спрятавшѣ (исследовав) двор, обретоша престол» (Б. Рыбаков, 2013, с. 437). Вочевидь, мешканці міста тоді ще вірили у культ Волоса / Велеса. І це свідчить про проблему християнізації півночі Русі та стійкості дуалізму вірування в принципі.

Тому церкви святого Власія з високою долею імовірності маркували розташування капищ Волоса / Велеса. Так було у Новгороді на Волосовій вулиці (пряме підтвердження, як по мені, розміщення поганського ідола). Там була поставлена церква, яку в 1184 р. обновили: «срубиша церковъ нову святого Власия», а вже 1407 року «поставиша церковъ камену святой Власей в Людине конце», як свідчить Новгородская І летопись (1184). На місці капища у Воло-

Реконструкція Подолу Києва до 988 р. М. Закревського

димирі на Клязьмі виник Нікольський-Волосов монастир. Здається, така традиція зміни культів дійсно була новим, але стійким правилом у містах Київської Русі. Хоча й були випадки, коли волю князя виконували, але з місцевими особливостями. Так, у Ростові на місці кам'яного ідола Волоса поставили церкву, правда не святого Власія, а Богоявленську.

А що ж у Києві? Звичайно є своя історія. М. Берлінський у *«Короткому описі міста Києва»* 1820 року видання згадує церкву Введення Пресвятої Богородиці. Посилаючись на виписку з архіву Київського магістрату від 1696 року, яку, виходячи з архаїчності стилю, вважав переписаною зі ще раніших джерел, М. Берлінський пише про те, що там існувало капище язичницького бога Волоса, де згодом із прийняттям християнства була побудована церква Св. Власія. Під час нападу на Київ Януша Радзивіла в 1651 році вона була зруйнована пожежею. Його відомості підтвердив М. Закревський та додав, що під час катаст-

рофічної пожежі в Києві 1811 року церква зберіглася. Сталось це тому, що канал (загнана нині у колектор річка Глибочиця. — *Авт.*) відділяв її від центральної частини Подолу. Крім того дослідник надає дані, вкрай важливі для розуміння змін у локації церкви: «зі справи в архіві консисторій 1855 р. № 19 видно, що нинішній поганий стан Введенської церкви побудив парафіян скласти план на будівництво нової кам'яної церкви з приділом святого Власія, частина мощів якого зберігається в олтарі цього храму. Унікаючи пагубних повеней Дніпра (про те, що київський Поділ піддавався діям повеней практично все своє існування до ХХ ст., відомо за даними археології та інших джерел. — *Авт.*), парафіяни для своєї церкви, що проектується, вибрали інше місце, набагато ближче до центру Подолу і підвищення в його кінці. Нинішнє місце, на якому, як завіряють любителі старожитностей, в часи язичництва стояло Капище Волоса» (цитата з *«Описания Киева»* М. Закревського, 1868, с. 213).

Доповнює ці відомості К. Щероцький: «...а потім була збудована нова церква, замінена в 1792 р. на нинішню Введенську; частина мощей св. Власія в неї знаходиться й тепер. Поблизу церкви були знайдені візантійські та інші монети. За церквою Введення угору по набережній розташований Оболонський залив з портом і далі бульвар; в порт впадає Почайна; місце між Почайною та Дніпром, зайняте міським вигоном, в давнину називалося “Сътомлею”» (з видання 1917 року *«Київ. Путівник»*, К. Щероцький, перевидано 1999, с. 216). Необхідно зазначити, що всі ці автори суголосні в тому, що на місці церкви Введення розміщалося капище поганського бога скотарства Волоса. При цьому як додатковий доказ вони наводять і назву вулиці, що проходила повз церкву. Так, до пе-

репланування 1811 року вулиця називалась Бидлогінна, від польського слова «*bydło*» — рогата худоба.

Дослідники XIX ст. були цілком впевнені у місці розташування капища, оскільки знали, де знаходиться церква Введення. Але з 1930-х років стало складніше візуалізувати це місце, у зв'язку з варварською політикою радянської влади щодо релігії. Введенський храм розділив сумну долю понад 70 сакральних споруд у Києві — церква була знищена. Можливо це спонукало дослідників другої половини XX ст. обережніше писати про ймовірне розміщення капища Волоса: «він мав осібне капище десь в районі Подолу й Оболоні, отже, дійсно над Почайною» (М. Брайчевський, 1988), «розміщення церкви Власія фіксує і місцезнаходження капища Волоса» (Г. Івакін, 1982). Я. Боровський 1982 року писав: «Дослідники розташовують капище Велеса на місці церкви св. Власія. Церква св. Власія, що згоріла 1651 р., знаходилась у північній частині Подолу, десь за вул. Нижній Вал, поблизу дерев'яної церкви Введення Богородиці».

Як я вказав на початку, здається, що місце розташування капища було відомо всім і давно. Але враховуючи, що археологічної фіксації не було, жоден археолог не ризикне вказувати це місце конкретно. Однак існують непрямі докази, які дають змогу якщо не стверджувати на 100 %, то підтримати думку і попередніх дослідників, і писемних джерел. Для цього пропоную проаналізувати археологічну ситуацію у цій локації Подолу. Тепер про улюблений Поділ, хоч пару слів.

Київський Поділ. У кожному місті існує район, який є його родзинкою, його душею. Для Києва таким є Поділ. Його багатовіковий літопис тісно пов'язаний не тільки зі столицею держави Київська Русь та незалежної України, а й є частиною європейської се-

редньовічної історії. Київський Поділ неодноразово згадується в літописах — в описах політичного життя Києва, воєнних подій, соціально-економічних відносин та історичної топоніміки. За писемними джерелами, Поділ є одним із найдавніших районів Києва, за загальнозживаною термінологією його ще називають Нижнім містом. Але це не має вводити в оману щодо його статусу як другого за значущістю району Києва після Верхнього міста. За часів їх існування ці два міські центри домінували на політичній арені, змінюючи один одного.

Вигідно розташована територія сучасного Подолу Києва вабила поселенців із давніх часів. Проблема первинного заселення Подолу донині є предметом дискусій дослідників Києва. Це пояснюється характером та хронологією археологічних пам'яток, виявлених у різний час на його території, і відсутністю до середини ХХ ст. стаціонарних археологічних досліджень. Поодинокі археологічні знахідки першої половини I тис. н. е. (навіть скарби) не є достатньою доказовою базою існування на Подолі поселень у цей період.

За даними стаціонарних археологічних розкопок, підкріплених дендрохронологічними дослідженнями, можна говорити про перші дерев'яні споруди вже з 80-х років IX ст. У X ст. Поділ став найбільшим районом міста зі сталою садибно-вуличною планувальною структурою, яка стрімко розвивалась та остаточно сформувалась в XI—XII ст. і практично без змін збереглась до початку XIX ст.

Історія археологічних досліджень території Київського Подолу нараховує практично століття: починається з розвідок Всеукраїнського історичного музею та ВУАК у 1925—1929 рр., а перші стаціонарні розкопки здійснив 1950 року В. Богусевич. Усього ж на

сьогодні проведено понад 180 стаціонарних розкопів та археологічних наглядів. Дослідження відбувались під керівництвом В. Богусевича (1950), П. Толочка (1969, 1972—1976), В. Даниленка (1969), К. Гупала (1972—1976), Ф. Андрощука, Д. Бібікова, В. Бідзілі, Т. Бобровського, А. Занкіна, В. Зоценка, Г. Івакіна, В. Івакіна, О. Калюка, М. Сагайдака, М. Сергеевої та автора (1982—2021).

Але попри досить солідний рівень дослідженості міського району, все одно він зберігає таємниці і не тільки наукового характеру. Є в археологів байка: якщо трапляються в дослідженнях незрозумілі речі чи об'єкти — їхнє призначення пояснюють сакральними мотивами. Хоча при цьому може просто не бути аналогій. Буває й так, що справа не в аналогіях, а в загальній картині. Пояснення для існування чогось ми можемо знайти хіба що в етнографії або в легендах і міфах. За сумою інформації ми маємо право на конкретні висновки, принаймні, так хочеться вірити. Не зовсім про науку, правда? І коли усі припущення здаються неможливими, залишається все ж якесь одне — єдино вірне. Тоді читайте про розкопки у цій локації Подолу, а висновки зробимо пізніше.

Розкопки 2003 року. У травні-липні 2003 р. Почайнинський загін Подільської експедиції провадив дослідження на Київському Подолі, на будівельному майданчику, розташованому за адресою вул. Почайнинська, 27/44, в північно-західній частині кварталу, створеного перехрестям вулиць Нижній Вал, Почайнинська, Ярославська та Волоська. Розкоп було влаштовано у вже виритому котловані, призначеному для будівництва православної церкви Введення у храм Пресвятої Богородиці. На тому місці вже були відкриті будівельниками підмурки кам'яної церкви другої половини XIX ст.

Археологічні дослідження цієї локації Подолу провадили украй рідко. Найближче до цього місця археологи працювали у 1969 році, на вул. Ярославській, 41—43. У своєму звіті В. Даниленко тоді зазначав, що у великокняжий період ця частина Подолу характеризувалася інтенсивним розвитком місцевого ремесла. На згаданій ділянці було досліджено садибу XI ст., де виявлено залишки виробництва металевих, ювелірних виробів, обробки пірофілітового сланцю та місцевого бурштину. Крім того, були досліджені горизонти XII—XIII ст. Дослідження 2003 року повністю підтвердили ці тези, понад те — виправдали наші найсміливіші очікування.

Під час польових робіт на розкопі на площі 85 м² було досліджено чотири культурні горизонти давньоруського часу. Стратиграфічна ситуація в цілому виявилась характерною для Подолу, коли культурні горизонти перекриті алювіальними й делювіальними шарами піску. У трьох найраніших горизонтах виявлено планувальну структуру забудови житлових кварталів стародавнього Подолу кінця XI — середини XII ст. Планування будівель давньоруського часу було стійким і поновлювалось майже без змін, що фіксувалось на рівні нових горизонтів, утворених унаслідок впливу природних факторів (повеней, пожеж тощо). Будівлі групували в садиби, розділені парканами. Слідів вулиць, щоправда, не було виявлено. Особливо варто підкреслити наявність на ділянці об'єктів XV—XVI ст., оскільки цей період у Києві все ще залишається мало вивченим. Більша частина тодішнього культурного шару знищена пізніми нашаруваннями й лише на поодиноких ділянках залишилися об'єкти (будівля 2 й одне майже зруйноване поховання) та нечисленні матеріали. До об'єктів доби Модерну належить ряд ям і 16 поховань XVIII—XIX ст.

Розкопки М. Сергєєвої та С. Тараненка на вул. Почайнинській 27/44 у 2003 р., робочий момент (фото К. Шматова)

На особливу увагу заслуговує давньоруська криниця, зафіксована 2005 року — тоді перша і єдина така знахідка у Києві. Для розуміння ситуації з криницею необхідно ознайомитись із детальною фіксацією споруди 1. Вона зафіксована з відмітки 3,00 м від сучасної денної поверхні, розміри котловану 2,5 × 2,0 м. Стіни рівні, вертикальні, із залишками горизонтально розміщеної дерев'яної обшивки. У південно-західному куті виявлена яма (стовпова?), діаметром 0,2 м. На жаль, інших стовпових ям не зафіксовано, проте немає і виносу вінців з замка, якби це був зруб. Тому конструкцію споруди визначити складно: або це зруб з методом рубки «в лапу», або каркасно-стовпова конструкція. Підлога піщана з додаванням сірої глини, зафіксована на рівні 3,99 м. У західній стіні знаходився жорновий камінь із відколотою частиною, призначення якого невідоме. Із заповнення споруди

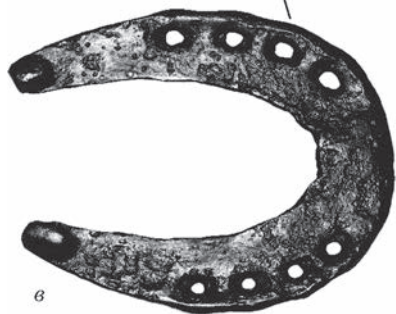
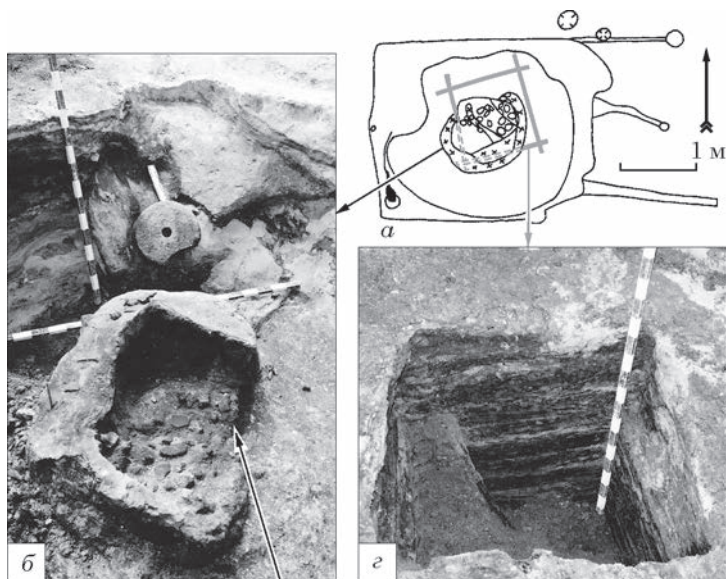
серед нечисленного матеріалу виділяються фрагменти тиглів з силікатними наліпами різноманітних відтінків, фрагменти форм для лиття зливків металу видовженої (пальчикової) форми. Через це запропоновано реконструювати споруду як частину виробничого, скоріш за все, металургійного комплексу.

До східної стіни примикає рів 6 (від північно-східного кута), завдовжки 1,5 м, який закінчується стовповою ямою діаметром 0,17 м. На відстані 1,5 м від східної стіни виявлений рів 7, завдовжки 1,4 м, що також закінчується стовповою ямою, діаметром 0,12 м. Від південно-східного кута зафіксований рів 8, довжина — 1,65 м. Таким чином, рови 6 і 7 можна визначити як конструктивну частину входу. Заповнення ровиків містило горіле дерево, і це дає нам підстави вважати, що споруда припинила існування внаслідок пожежі.

У центрі споруди з відмітки 3,38 м виявлений завал із обпаленої глини світло-коричневого кольору, що складається з уламків печини та фрагментів кераміки. Під час розчистки була виявлена глиняна піч підковоподібної форми розмірами 0,9 × 1,1 м. Гирло 0,5 м завширшки орієнтоване на північ. Із відмітки 3,9 м зафіксований округлий у плані щільний черень, викладений із каменів, залишків плінфи та фрагментів кераміки. Його потужність до 0,10 м. По осі центру печі у черені виявлена підкова, частково в нього вмонтована. Безумовно, це пов'язано з залишками поганських вірувань у мешканців давньоруського Києва, проте є рідкісним випадком, тож прямих аналогій нам знайти не вдалось. Але найцікавіше нас чекало попереду, оскільки після розбору череня був виявлений невеликий зруб розмірами 1,5 × 1,5 м. І цей зруб виявився верхньою частиною конструкції криниці середини XII ст.

Рівень виявлення цієї криниці — 4,09 м від сучасної денної поверхні. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу зі зсувом на північний захід. Спочатку цей зруб ми сприймали як можливий дерев'яний каркас печі, оскільки її черинь знаходився практично у центрі виявленого зрубу, а стіни в процесі руйнування могли бути дещо поведені в сторону. Ми змо-

План споруди 1 (а), піч із вмонтованою в черинь підковою (б) і підкова з неї (в) та робочий момент розчистки заповнення криниці (г)

ли дослідити криницю глибиною близько 2 м від давньої денної поверхні. Її стіни склалися з дубових дошок — по 11 з кожного боку.

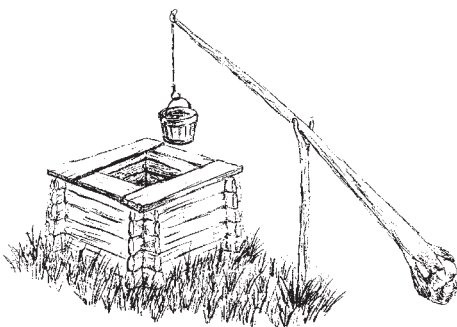
На позначці 5,82—5,88 м від сучасної денної поверхні зафіксований десятий вінець. Роботи тривали практично в стоячій воді попри постійну роботу насосу, але нам пощастило простежити заповнення криниці до кінця. Дно її було рівним піщаним, без жодних конструктивних особливостей. Важливо вказати, що на дні було кілька струмків. Це вказує, що місце будівництва було обране не випадково. Криницю побудували прямо на джерелі.

Споруди для забезпечення водою населення (колодязі, цистерни) періоду Давньої Русі відомі за матеріалами розкопок Білгорода, Тустані, Чернігова, а також сільських поселень Чернігівщини та Київщини. Однак у київських матеріалах цей тип будівель дотепер не був представлений, і питання водопостачання Подолу залишалось відкритим. Відсутність колодязів і наявність струмків і річок, які пронизують Поділ по всій його площі, нашо вхує на думку, що в період Київської Русі воду брали безпосередньо з природних джерел.

Тому зафіксований давньоруський колодязь заслуговує на ретельне вивчення: конструкції, а також причини його появи та припинення функціонування. Нам здається вдалою реконструкція криниці у вигляді «журавля». Підставами для цього можуть слугувати стовпова яма в південно-західному куті будівлі, а також виявлені в заповненні соснові дошки, які могли залишитись від наземної частини колодязя. До цього випадку можна використати картографічні джерела доби Модерну, і взяти до уваги зображення криниці на печерському плато на плані Івана Ушакова 1695 р. з аналогічною конструкцією.

Фрагмент карти Києва І. Ушакова 1695 р. і графічна реконструкція криниці-«журавля», зафіксованої на розкопі

Дослідивши конструкцію криниці і пов'язаний із нею археологічний комплекс, ми підходимо до основних питань — час функціонування і припинення (можливо і причини) існування. Порівняльний аналіз датування археологічного матеріалу криниці й споруди 1, що постала безпосередньо на її місці, дає змогу твердити, що криниця проіснувала нетривалий час — близько п'ятдесяти років. Хоча її конструкція була складена з дубових дошок, а це вказує на надійність і міцність конструкції, тобто вона могла служити набагато довше. Взагалі, існування на цьо-

му місці криниці сприймалося як «нелогічне»: поруч текла Почайна, воду для побутових і виробничих потреб можна було брати з неї. Стационарна якісна конструкція на два покоління користувачів? Такі об'єкти можуть бути в експлуатації століттями. Розглянемо кілька версій.

Існує гіпотеза М. Сагайдака про формування рельєфу стародавнього Києва IX—XIII ст. під впливом природних факторів, заснована на вивченні стратиграфії Подолу. За XI—XII ст. у цілому виникло понад 5 м горизонтів, з них дві третини становлять піщані замети, які переривали життєдіяльність на Подолі вісім разів. Ці особливості стратиграфії можна пов'язати не тільки з повенями, але і з впливом тектонічних рухів. Такий механізм, що здатний піднімати або опускати значні ділянки місцевості, може відбуватися без зовнішніх проявів. Аналіз джерел дав підстави зробити припущення, що упродовж декількох століть значна частина київської історичної території піддалася помітному опусканню, цілий масив деформувався і перемістився на певні прикордонні території. Підтвердження цьому ми можемо знайти в давньоруських літописах, що відображають сейсмічну активність Київської землі в XI — на початку XII ст.: 1088 р. — «земля стукнула», 1091 р. — «стонала земля, все слышима», 1107 р. — «трасеся земля пред зорями нош», 1117 р. — «потрясеса земля», 1122 р. — «земля потрясеса мало» (цит. за: *«Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы»*, Е. Борисенков, В. Пасецкий, 1988, с. 245).

Отже, наявні дані дають змогу запропонувати таку реконструкцію процесу будівництва криниці. Тектонічні зрушення спричинили землетруси, в результаті яких потужні делювіальні шари поступово формувались на Подолі. Ті ж активно зносилися

водними потоками, а вони в свою чергу вливалися в Почайну. Зрушення земної кори, напевно, крім землетрусів викликали й розливи Дніпра і Почайни. Все це робило з останньої суцільний замулений потік, не придатний для використання в побуті. Населення було змушене шукати і створювати нові джерела чистої води. І в цьому випадку колодязь напевно був громадського користування. Але в другій половині XII ст. сейсмічна ситуація стабілізувалась, вода у Почайні знов стала придатною для пиття. Якщо слідувати цій версії, то необхідність мати криницю як єдине джерело чистої води в цьому районі відпала. І тому родина, яка мешкала на цій конкретній садибі, вирішила, що вигідніше засипати колодязь і побудувати майстерню, скориставшись наземною частиною конструкції, поставивши в ній піч.

Проте не варто відкидати можливість того, що криниця під час однієї з повеней була настільки замигана піском і мулом, що відновлювати її не було можливості. Не виключена й банальна побутова ситуація в отруєнні води через потрапляння туди мертвої тварини або чогось, що робить воду непридатною для пиття. У будь-якому випадку, нам не вдалося виявити пряму причину припинення існування об'єкта, унікального для історії Києва великокняжого періоду.

Версії без доказів. Дозвольте ознайомити вас, шановні читачі, з версією у руслі теми нарису: криниця стояла на джерелі не тільки у XII ст., а й набагато раніше, наприклад у IX чи X ст. Звичайно не досліджена нами конструкція, але над цим джерелом води могла бути інша конструкція. І тоді її функція могла бути не тільки побутова, а й сакральна, вона могла становити частину комплексу поганського капища Волоса. Доказів бракує, це дійсно так. Утім, є один вагомий аргумент. Ця зафіксована криниця — **еди-**

на на Подолі і в Києві загалом для великокняжого періоду, а рівень археологічного вивчення Подолу високий.

Ще один факт — підкова в черені печі. Приклади закладних жертв у опалювальних спорудах у слов'ян широко відомі. Наприклад, вмурування в тіло печі мініатюрних посудин, яким присвячено нарис «Піч як прихисток домовика». Не так важливо, що саме вмонтовано в конструкцію, якщо воно не мало функціонального (конструкційного, раціонального) навантаження, то і може бути оцінено винятково як прояв культової дії. У нашому випадку підкова односторонньо не могла виконувати будь-яких функцій у печі. Але розміщення печі з підковою над священною криницею — чи не прямий натяк і пам'ять про бога скотарства?

Археологічна фіксація споруди 1 (над криницею) та матеріалу з її заповнення дає підстави реконструювати її як майстерню, в основному через невеликі розміри, розміщення печі по центру та матеріалу з заповнення. Але останні авторські дослідження щодо пошуку лазень у планувальній структурі давньоруського Подолу та серед масової забудови роблять можливим припущення, що ця споруда була лазнею, а не майстернею. А якщо так, то лазня за етнографією є місцем концентрації, так би мовити, не християнських сил. Тяглість від капища, чи не так?

Розкопки 2003—2004 рр. Дослідження виконано на розі вулиць Нижній Вал та Почайнинська (грудень 2003 — лютий 2004 рр.) у найгірших традиціях новобудівних розкопок — три місяці взимку в умовах жорсткого спротиву будівельників і, як результат, — у котловані 50 × 50 м — розкоп площею лише 84 м² або 3,36 % від загальної площі котловану. Попри це, автори розкопок змогли зафіксувати особливості мікро-

рельєфу ділянки: паралельно вулиці Нижній Вал спостерігалося пониження шарів піску в бік набережної, вочевидь, пов'язане з руслом ріки Почайни.

Розкоп дав цікавий матеріал та об'єкти, насамперед, великокняжого періоду. Очікуваними для цієї локації Подолу була фіксація виробничого комплексу й об'єктів масової забудови. Не часто вдавалося зафіксувати печі, не пов'язані з будь-якими спорудами. Їх обережно вважають печами загального користування для випічки хліба, хоча не виключений варіант давньоруського стріт-фуда, тобто об'єкта, де готували їжу не для власного вжитку певної родини, а на продаж. Фіксація середньовічного могильника (серед них 18 поховань XII—XIII ст.) тільки додала строкатості у різноманітність об'єктів на цій ділянці. Але треба зауважити, що поховання були безінвентарні і датовані виключно стратиграфічним методом. На жаль, ми не можемо підрахувати гіпотетичну кількість похованих на цьому цвинтарі в межах котловану, тим більше реконструювати його кордони (нагадаю, досліджено менше 4 % площі котловану).

Аргументована версія. У контексті нашого дослідження нас цікавить наявність поховань, які автори розкопок датували великокняжим періодом. Серед подільських могильників цього періоду можна виділити дві групи за принципом їх розташування в планувальній структурі району. До першої належать могильники, які розміщалися на крайніх точках Подолу, де на час їх функціонування не існувало планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (споруди, паркани, дороги). З розширенням міста ці кладовища зникають, а на їхньому місці постають житлові квартали. Для визначення таких об'єктів у структурі давньоруського міста запропоновано термін — «окраїнні могильники».

Поховання та храми княжої доби на сучасній карті Подолу Києва. Колом виділено розкоп на розі Почайнинської та Нижнього Валу — імовірно розміщення могильника біля давньоруської церкви, яка могла знаходитись на місці капища

Саме до цієї групи і був зарахований досліджений 2003—2004 рр. могильник. До другої групи зараховані пам'ятки, розташовані у середині кварталів як органічна частина міської структури. Навколо церков функціонують кладовища. Вони відрізняються від могильників першої групи рядною системою та багатоярусністю поховань, що обумовлено суворою економією простору у середньовічному місті.

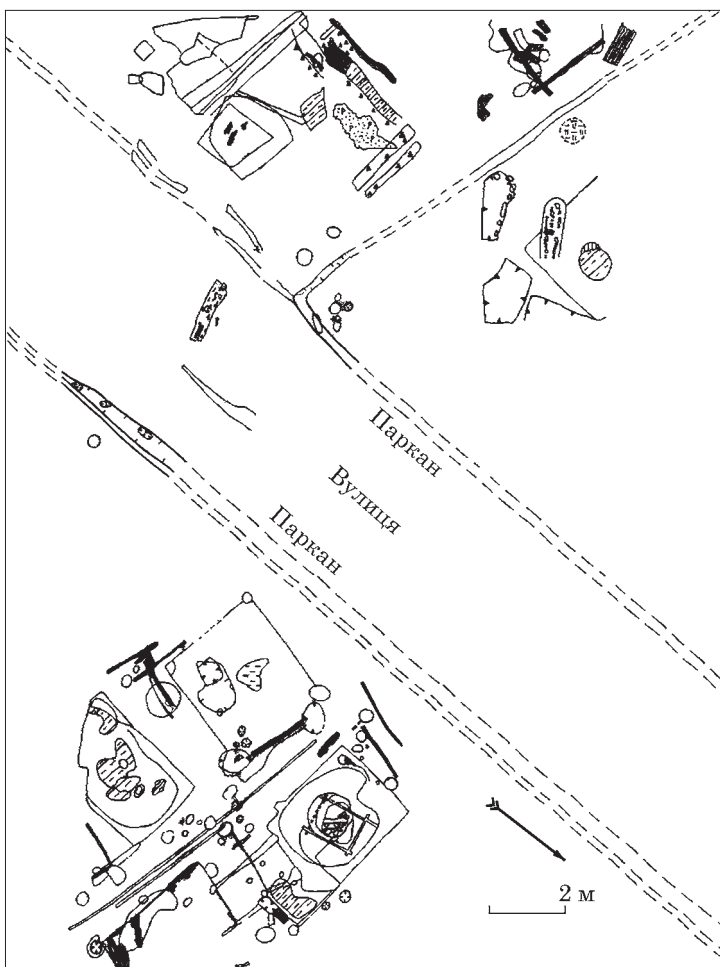
Саме це дослідження змусило мене переглянути свою думку і зробити виняток для цього могильника. Справа в тому, що окраїнні могильники датуються переважно XI ст., а представлений — XII—XIII ст. і в цей період навколо нього постала масова забудова, тобто він не зникав як інші окраїнні могильни-

ки. Фіксація на розкопі печей під відкритим небом та залишки виробничого комплексу могли бути частиною господарства церкви. Навряд чи у середньовіччі було більше однієї церкви на квартал, тому ми маємо право вважати, що зафіксовані поховання належали до цвинтаря церкви Св. Власія, що існувала у великокняжий період.

Розкопки 2006 року. Дослідження 2006 року відбувались також за адресою вул. Почайнинська, 27/44. Роботи однозначно виявилися знаковими, попри складнощі, пов'язані з їхньою організацією. Я був страшенно схвилюваний, насамперед через те, що дуже рідко археологам трапляється можливість повернутись на одну й ту саму ділянку і продовжити дослідження (маю на увазі розкопки в умовах рятівної археології в місті). Відкриті об'єкти 2006 року прекрасно корелюють з об'єктами, дослідженими 2003 року, що дає нам можливість реконструювати частину давньоруського кварталу.

На площі близько 250 м² були виявлені об'єкти XI—XIII ст. (споруди, паркани, дорога й господарські та стовпові ями) та XVIII—XIX ст. (залишки могильника, споруди та господарські ями). Їх фіксація та дані стратиграфії дають нам змогу зробити висновки, що основна кількість поховань могильника XVIII—XIX ст. була розташована з південної та південно-західної сторони храму. За дзвіницею зафіксовано лише одне поховання — № 11. Це допомагає нам локалізувати могильник приходської церкви саме на південь від неї. Зачистка стін розкопу виявила стратиграфічну ситуацію, притаманну майже всьому Подолу Києва, коли шари пізнього середньовіччя підстелені одразу давньоруськими. Також зафіксоване загальне падіння шарів у бік Дніпра (Почайни). Фіксація основних елементів планувальної структури давньо-

Загальний план розкопів 2003 і 2006 рр. на вул. Почайнинська, 27/44

руського міста — вулиць і парканів, що розділяють територію на садиби і маркують квартал, стала підставою реконструкції організації міського простору на цій ділянці як мінімум з XI ст.

Аргументована версія. Завдяки останнім дослідженням вуличної мережі давньоруського Подолу і фіксації вулиці на цій ділянці можна чіткіше уявити гіпотетичне розташування капища. Воно могло стояти неподалік від перехрестя, яке утворювала зафіксована вулиця з вулицею, що проходила південніше. Можливо капище могло займати територію між вулицями від перехрестя і далі на північ. Це, безумовно, дуже зручно і для жреців, і для вірян у плані логістики.

Розкопки 2012 року. Протягом червня-серпня Центр археології Києва Інституту археології НАН України проводив археологічні дослідження та нагляд у будівельному котловані за адресою м. Київ, вул. Ярославська, 58. Ділянка знаходиться в кварталі, обмеженому вулицями Почайнинська, Нижній Вал, Набережно-Хрещатицька та Щекавицька, власне, десь 250 м на схід від церкви другої половини ХХ ст. У цілому зафіксована периферія забудови Подолу, яку використовували для господарських цілей, наприклад зберігання деревини. Про це свідчить потужний шар дерев'яної щепи, вірогідно, від обробки колод перед доставлянням їх на місця будівництва. Найцікавішим дослідженим об'єктом виявилася споруда 1, яка за кількістю обробленого рогу та кістки була реконструйована як виробничий комплекс XII—XIII ст. У комплексі — сама майстерня і склад із заготовками.

На жаль, через інтенсивність риття котловану будівельниками повноцінно дослідити та зафіксувати в плані об'єкти, що належали до доби середньовіччя, не вдалося. Частково об'єкти просто знищено, серед них частина поховань могильника доби Модерну. Була отримана палеоантропологічна колекція, що нараховує 42 скелети (18 чоловічих, 18 жіночих і

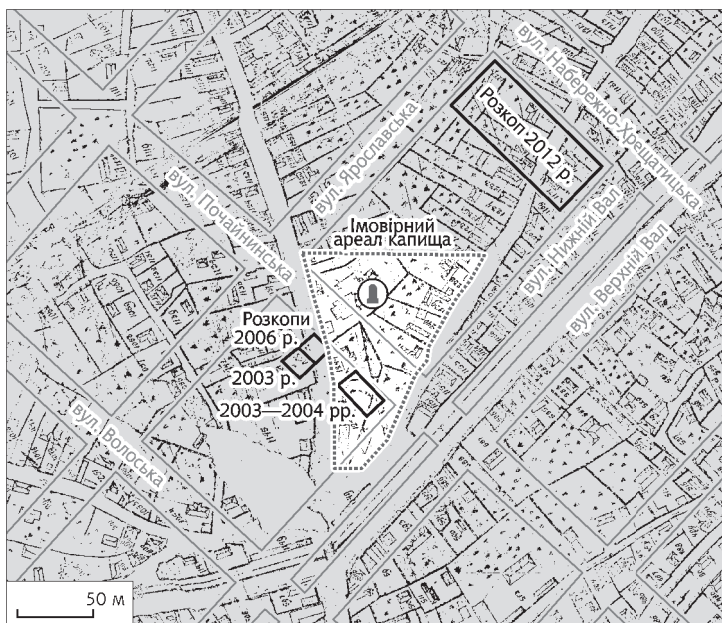
6 дитячих), деякі з них вже було перепоховано. Сказати чітко, коли саме, досить важко, датування стало можливим тільки за стратиграфічним методом.

Ще одна версія. Розташування могильника дає можливість, на нашу думку, уточнити положення церкви, побудованої 1718 року. Нагадаю, що сучасне її розташування не є першопочатковим. У середині XIX ст. церква перебувала в аварійному стані, здебільшого через розливи Дніпра, які щорічно заливали частину Введенського приходу. І тоді громада ухвалила рішення про будівництво кам'яної церкви поруч, дещо північніше від попередньої. Вказати точніше початкове місце побудови церкви, на жаль, неможливо, даних розкопу 2012 року відверто замало. Але зафіксований некрополь може вказувати хіба що на безпосередню її близькість до церкви, хоча треба визнати, що відстань між могильником на вул. Ярославській та вул. Почайнинській завелика.

Висновки. Сакральним об'єктам і за поганських, і за християнських часів належало особливе місце в міській структурі. Їх розміщення, як правило, було домінантним на будь-якій місцевості. Капище Волоса як один із центрів суспільного життя і духовний центр, мало займати, на нашу думку, вільну від забудови територію. Аналіз археологічних джерел дає можливість розділити інформацію щодо капища на дві категорії.

Перша об'єднує інформацію щодо могильників церков Введення Пресвятої Богородиці та св. Власія (перша була правонаступницею останньої, що бере початок ще у великокняжий період), яка, з великою часткою ймовірності, маркує розміщення капища поганського ідола Волоса.

Уже не раз у своїх дослідженнях Подолу Києва я використовую карту А. Меленського 1803 року (особ-

Сумісний план карти Міленського 1803 р. та сучасної сітки вуличної мережі Подолу Києва. Авторська реконструкція ймовірного розміщення капища Волоса

ливо знадобилася під час дослідження планувальної структури та вуличної мережі великокняжого Подолу X—XV ст.). Це один із перших інструментальних планів, знятих до катастрофічної пожежі 1811 року, після якої Поділ був повністю перебудований на іншій планувальній основі, що існує й дотепер. І в цей раз я звернувся до цінного картографічного джерела. Завдяки суміщенню сучасної вуличної мережі з картою 1803 р. ми можемо побачити, що Введенська церква до її перенесення у 1854 р. частково потрапляє на сучасну проїжджу частину вулиці Почайнинської та у сусідній квартал на північний схід. З урахуванням похибки розміщення об'єктів на карті А. Міленського

у порівнянні з реальним — до 3 %, це зміщення на північний схід може становити до 12 м.

Під час створення електронної археологічної карти масової забудови та планувальної структури Подолу Києва ми зіткнулись із труднощами, пов'язаними, насамперед, із суміщенням її підоснов — сучасної карти і плану 1803 року. Не зважаючи на інструментальний характер карти початку XIX ст., фіксація архітектурних об'єктів та елементів планувальної структури залишалась на технічному рівні кінця XVIII — початку XIX ст., що, безумовно, не порівнювано із сучасним. У ході суміщення двох планів ми обирали реперні об'єкти, які існували щонайменше з XVIII ст. та існують у наш час — храми, громадські й приватні будинки, інші архітектурні споруди. Перша ж спроба виявила розбіжність розміщення об'єктів у різних частинах Подолу. Тому ми обрали вісь, яка проходила в центральній частині міста від гір до Дніпра. На цій осі ми виділили такі об'єкти: Філіціал, Мазепинський корпус Києво-Могилянської академії, будинок Центру археології Києва та церкву Миколи Набережного. І навіть ця невелика кількість об'єктів мала розбіжність у розташуванні на двох планах. Якщо, наприклад, за основний репер брати центр Філіціала, то південний кут корпусу КМА зміщений на північ на 3,8 м (від 173 м — 2,19 %), будинок на вул. Сковороди, 9, б — на 10,9 м (422 м — 2,58 %), а церква Миколи Набережного — на 8,9 м (584,8 м — 1,52 %).

Але у цьому випадку такі показники не будуть принциповими, оскільки ми не претендуємо на абсолютну точність, та нам би це і не вдалось. Гіпотетично церква могла стояти із західного боку кварталу, обмеженого вулицями Почайнинська, Нижній Вал, Набережно-Хрещатицька та Щекавицька. І якщо

*Там, де живе поганський бог Велес / Волос.
Ілюстрація А. Панікарського*

врахувати, що піддані князя Володимира чітко виконували накази, то капище Волоса могло бути розташовано практично за перехрестям одразу п'яти (!) вулиць. Ця версія може бути підкріплена тим, що за етнографічною традицією перехрестя доріг вважається теж нечистим місцем. Напевно саме там і мусило розміститись капище поганського бога у християнському світі.

Інша категорія даних свідчить про те незвичайне, що інколи трапляється у кожного археолога. На мою думку, на цій ділянці Подолу інформації такого роду було немало. Все це може вказувати на існування тут не банального, тобто не стандартного об'єкта, приналежного до масової забудови міського ремісничого району. Цілком можливо, що саме капища.

І якби я дуже хотів показати капище Волоса, то там, крім самого ідола, була б священна криниця, на місці якої нащадки жреців поставили лазню, в печі якої стирчала підкова, що нагадувала б усім про бога скотарства. Але я рядовий, проте все ж таки вчений, археолог, який надає перевагу доказовості. Краще розкопати та відкрити все, що залишилося від капища, і тоді гордо поставити відмітку на мапі. Може так і буде, хто знає, хіба що знову вона — доля.

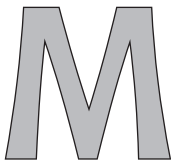

ПІСЛЯМОВА

МАЛЕНЬКІ
«ПАЗЛИ»
ВЕЛИКОЇ
КАРТИНИ

и побачили «верхівку айсберга» магичних і сакральних предметів, дій тощо, які вдалось зафіксувати завдяки археологічним дослідженням. Фіксація — це надзвичайно важлива передумова, але недостатня. На допомогу в кожному з випадків поставали етнографічні свідчення: іноді як прямі аналогії, іноді як дороговкази. Важливі культурологічні дані, аналіз писемних джерел, фольклористики та багато іншого. У переважній більшості випадків археологічні дослідження супроводжені природничими. І лише такий синтез дає підстави перейти від фіксації до обґрунтованих реконструкцій і висновків. Адже нині тільки такий підхід, коли об'єкти досліджують за допомогою методів і методологій різних наук, тобто трансдисциплінарний підхід, забезпечує достатній рівень відтворюваності, надійності й достовірності результатів.

Що саме продемонструвала наведена добірка нарисів? Поза всяким сумнівом, люди споконвіку прагнуть кращого життя. Так само від початку історії відомі різноманітні прояви сакральних

дій, пов'язаних із добробутом. Попри те, що ці дії ми бачимо як поодинокі сліди давно минулих процесів, вони утворюють цілісну, зв'язану та логічну систему, в якій немає нічого випадкового чи надмірного. Ці сліди долинають до нас у різних джерелах інформації: від матеріальних решток до писемних джерел. Наш колектив авторів — археологів, намагався показати ті цікавинки, що вкарбувались в історію завдяки решткам матеріальної культури.

Детальніше зупинимось на тому, які висновки вдалось отримати і що вони засвідчують.

Як продемонстрували студії про солярний символ у слов'ян, знаки сонця супроводжували наших предків упродовж усього часу, на величезних територіях і в значній кількості категорій речей, отже охоплювали переважну більшість сфер життєдіяльності. Археологічно засвідчено, що насамперед цей життєдайний знак супроводжував чи не найбуденнішу річ — одяг. Це і «освячення» нитки (тканини) в ході її виготовлення, і прикраси, що органічно входили до костюма давніх слов'ян. Отже, можемо сказати, що «освячення сонцем» супроводжувало людину повсякчас. За висловом американського історика ХХ століття Джозефа Кемпбела, «сонячний промінь, від якого займається домашнє вогнище, символізує передання божественної енергії в лоно світу».

Не менш важливим і також повсякденним, буденним явищем було «освячення» їжі. Цей ритуал відображений у нанесенні солярних символів на посуд. Одну категорію посуду — горщики, могли використовувати і для зберігання, і для приготування, та й для споживання їжі, іншу — сковорідки — для приготування. Найвірогідніше, у сковорідках могли випікати найважливіший продукт — хліб, а нанесені на них солярні знаки як відбитки залишались на цьому хлібі.

Надзвичайно цікавою є унікальна знахідка з цілою низкою символічних зображень із солярним символом включно, що походить з поселення празької культури в Чернівцях. Без сумніву, на цьому горщику також зображено символ сонця, але ж це лише один із представлених символів. У комплексі ж увесь символічний «пейзаж» з горщика цілком можна прочитати як комплекс магічних знаків, спрямованих на прикликання родючості і як наслідок — достатку від хліборобської праці. Горщик є цілком традиційним для слов'ян празької культури, але символічна композиція робить його унікальним. Унікальним настільки, що поки ми вважаємо його посудом з яскраво вираженим ритуальним характером. Він чудово вписується в світоглядну концепцію давніх слов'ян. Адже родючість, гарна врожайність, для давніх хліборобів була буквально нагальною життєвою потребою. Що, власне, й демонструє серія посуду давніх слов'ян від рубежу ер і впродовж усього часу виробництва керамічного посуду від руки, без застосування швидкого гончарного круга.

До такого посуду і належать горщики і сковорідки. Ці категорії посуду вже фігурували, «освячені» солярним знаком. За даними палеоетноботанічних досліджень, горщики великих розмірів і сковорідки (посуд, що найімовірніше міг слугувати для зберігання збіжжя та приготування хліба) можуть приховувати в собі ще й інші таємниці. Давній майстер у ході підготовки формівної маси міг додавати до неї різноманітне збіжжя, тим самим гармонізуючи форму та найвірогідніший вміст. Причому ці зерна були від різних злакових культурних рослин. Цей акт яскраво засвідчує хліборобські традиції давніх слов'ян. Тим більше, що виростити хліба вдосталь не завжди щастило — урожай у давнину залежав від погоди набагато сильніше, ніж нині.

Можна вважати додавання зернівок до посуду проявом магічного мислення давньої людини і прикладом симпатичної магії. І тут спрацьовують обидва її наріжні закони: подібне спричиняє відтворення подібного (гомеопатичний), а речі, які бодай один раз взаємодіяли, будуть вправно взаємодіяти і надалі (контагіозний закон). Виходячи з цього, додавання зернівок до формівної маси посуду мало забезпечити постійну його наповнюваність, постійну наявність у ньому збіжжя, тобто достаток його господарів. Ці сакральні дії, відтворені за археологічними матеріалами, повністю відповідають класичному уявленню про те, як формується та функціонує магічний світогляд, притаманний давній людині і ретельно проаналізований на значному матеріалі у ґрунтовній праці знаного культуролога кінця ХІХ — початку ХХ століття Джеймса Фрезера «Золота гілка».

Поступовий процес розвитку домобудівництва й улаштування побуту у слов'ян здебільшого призвів до певної уніфікації жител, установлення їхніх розмірів і форми, близької до квадратної, а також — улаштування печі, приблизно в середині I тисячоліття. І надзвичайно цікаво, що масові відбитки збіжжя виявлено також у деяких випадках у ході огляду жаровень — масивних глиняних виробів, що зрештою стали вінчати піч, функціонально фактично залишаючись сковорідками. Себто це своєрідна перехідна форма. Тому жаровні також мали постійний контакт із хлібом, а додавання до них збіжжя теж було певним актом гармонізації форми та вмісту.

На цьому тлі надзвичайно цікавими є два випадки додавання збіжжя до тіла самої печі. Для ранніх слов'ян нині відомий лише один достовірний приклад із Літописної Лтави; другий же — засвідчений для землянки козака в Чугуєві. Найцікавіше в них

те, що попри кілька століть, які розділяють час створення цих об'єктів, у них обох використано вже не суміш зерна, а жито. Цей же злак — один із найпоширеніших, і до етнографічних часів включно його вважали чи не найголовнішим хлібом, або ж «житом» часто називали будь-який злак, найважливіший у певній місцевості. Наділяли його також і цілющими властивостями, не дарма слово «жито» споріднене зі словом «життя». Тож тут символізм виходив за межі матеріального добробуту хліборобської традиції та був певним оберегом здоров'я для господаря житла. А значення самої печі як домашнього «вівтаря» таким чином яскраво виражене. Вже згадуваний Джозеф Кемпбел порівнював піч в оселі та вівтар у храмі і писав, пояснюючи сакральність печі, що «все це маточина колеса землі, лоно Великої Матері, а сам вогонь, що палиться там, — це вогонь життя».

Так само, як не мало практичного сенсу додавати збіжжя до печей (і посуду), не було жодної конструктивної необхідності вмуровувати в тіло печі мініатюрний посуд. Тим не менше, ця «традиція» суттєво поширена у літописних сіверян. І в цьому випадку теж маємо справу з певним культом — вшановуванням захисника житла — домовика. Напевно, що господар хотів мати усіяку підтримку від нього, тому вмуровування горщика у «домашній вівтар», у піч, спрямовано на те, щоб задобрити домовика підношеннями. І якщо про «постійні» підношення, засвідчені в етнографічній літературі, археологія розповісти не може, то ці приклади вказують, що вони були різноманітнішими і в дечому навіть цікавішими.

Напевно, «не обійшлось» без маленького містичного господаря житла і в Розтоках. Саме там, у звичайному «стандартному» ранньослов'янському житлі нижче рівня долівки було виявлено точну приблизно

учетверо зменшену за площею копію житла. Єдиною відмінністю його було спрямування устя печі на захід. Унікальність цього житла в житлі, повна відсутність археологічних та етнографічних аналогій, досі залишає цю загадку розгаданою лише частково: імовірно, що така конструкція якимось чином була пов'язана зі спілкуванням з духами предків, одним із втілень яких і є домовик. Так чи інакше, тут ідеться про певні оберегові функції, і як наслідок — благополуччя і добробут в житлі.

Якщо заховання нижче рівня підлоги цілої «діючої моделі» мініатюрного житла є унікальним, то інші випадки певних «закладань» хоча й нечасто, але трапляються. На теренах розселення ранніх слов'ян нині археологічно зафіксовано декілька «закладних жертв», влаштованих на початку домобудівництва у стовпових ямках — своерідних підвалинах для найважливіших деталей конструкції споруди. Усі вони тим чи іншим чином були спрямовані безпосередньо на добробут господарів (залежно від їхньої «спеціалізації»: хліборобської, мисливської, ремісничої), на захист їхніх осель тощо. Імовірно, деякі знахідки закладання збіжжя, а також і мініатюрних горщиків (як посуду для їжі) позначають і спробу задобрювання домовика.

Вдале розслідування, що допомогло встановити існування дідуха в житлі, підтверджує ряд раніше згаданих ритуальних дій. Сам дідух є важливим символом. Він поєднує в собі і прагнення гарного врожаю, і підношення предкам. Виготовляли дідуха із першого чи останнього снопа, подеколи наслідуючи форму хреста, і ця традиція існує й нині. Щоправда, можна лише здогадуватись, є хрестоподібна форма дідуха ознакою християнізації символу чи відлунням язичницького солярного символу. Але ж напевно, що

цей важливий символ свідчить про спілкування з потойбічними силами — для прихистку і добробуту. На думку Джеймса Фрезера, цей поширений у всіх хліборобських культурах символ є духом рослинності, чия життєдайна і запліднювальна сила поширюється на всі рослини, але насамперед — на злакові, які складають основу раціону.

Ця «криміналістична експертиза» була виконана у межах одного невеликого об'єкта — давньоруського житла. Вона стала можливою завдяки ретельним аналізам, накладеним на планіграфію цієї площі. Натомість історія про пошуки капища Волоса на київському Подолі вражає масштабністю просторового аналізу й залученням різноманітних даних — ретельному аналізу археологічного й картографічного матеріалу, контексту, культурно-історичного процесу тощо. Всі ознаки, що вказують на описане місце, також свідчать і про давніх людей: їхнє бажання гарного життя і сприйняття вищої сили, яка має це забезпечити за належного до неї ставлення.

* * *

Основні висновки нам видаються цілком очевидними. Усі приклади, від абстрактного солярного символу до капища, свідчать про існування магічного світогляду у давніх слов'ян, про подібні їхні прагнення, а саме: відшукати свої обереги і захиститись від негативних сил; «приманити» до себе добробут у будь-яких його проявах; установити добрий зв'язок із близькими містичними істотами для захисту, оберегу й добробуту; забезпечити прихильне ставлення духів предків... Усі описані нами дії, явища чи предмети беззаперечно були спрямовані давніми людьми на достаток, добробут, захист у будь-яких його проявах: від приношень на початку домобудівництва до ви-

готовлення звичайного побутового посуду. І вже напевно, що для давніх людей усі ці явища, пов'язані із добробутом, узагалі не видавались якимись сакральними, а були абсолютно «раціональними», органічно входили до комплексу дій, спрямованих на досягнення певного результату. Такі дії є не просто ритуальними рухами, але й свідченнями існування цілісної, завершеної та несуперечливої світоглядної системи. Вона була якщо не основною, то принаймні важливою складовою щоденної рутини у житті давніх слов'ян. Магічний світогляд допомагав нашим предкам гармонійно осмислювати строкатий і різнобарвний світ. І лише комплексний мультидисциплінарний аналіз археологічних матеріалів може наблизити нас до розуміння картини світу, якою її бачили наші предки, відлуння якої ми спостерігаємо у багатьох проявах життя й нині.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раних слов'ян Інституту археології НАН України. Бере участь у розкопках із 2004 р., працював на палеолітичних, бронзових, скіфських, слов'янських, давньоруських пам'ятках в Україні.

Є автором і співавтором понад 100 наукових праць. Сфера наукових інтересів — археологічні культури ранньо-середньовічних слов'ян: празька, пен'ківська, колочинська, волинцевська. Вузька спеціалізація — культурно-історичний розвиток Дніпровського лісостепового Лівобережжя в V—VII ст. та ювелірне мистецтво.

Член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

volodargrad@ukr.net

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раних слов'ян Інституту археології НАН України. Бере участь у розкопках із 1994 р., працював на трипільських, скіфських, черняхівських, слов'янських, давньоруських, ранньомодерних пам'ятках в Україні. З початку 2010-х рр. упроваджує забір дрібних біологічних решток за допомогою флотації й промивання заповнення археологічних об'єктів. Є автором і

співавтором 240 наукових праць, серед яких 12 монографій. Сфера наукових інтересів — сільське господарство людських

спільнот на теренах сучасної України до утворення Київської Русі. Вузька спеціалізація — палеоетноботаніка: визначення зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів.

Член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

gorbanenko@gmail.com

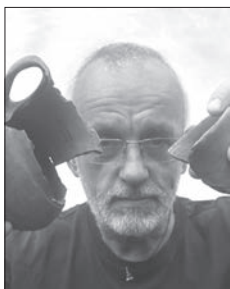

ГОТУН Ігор, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. Польова діяльність розпочалась у студентські роки, на початку 1980-х років у складі різних масштабних давньоруських експедицій; із 1992 р. очолив власну експедицію, а з 2001 р. створив Північну постійнодіючу експедицію на базі пам'яток Ходосівського археологічного комплексу. Основну увагу експедиція приділяє реалізації започаткованої 2003 р. комплексної програми (розкопки, музеєфікація, натурне відтворення давніх об'єктів і технологій).

Спеціаліст у галузі середньовічної сільської проблематики, зокрема забудови давньоруських селищних структур (чому була присвячена кандидатська робота) та її реконструкції. Займається також вивченням історичних міст, багатопарових пам'яток, розробкою проблем охорони, музеєфікації, функціонування археологічних об'єктів у сучасному соціокультурному середовищі.

Автор близько 500 праць. У доробку — написання розділів кількох колективних монографій, співавторство у підготовці методичного посібника; видання низки статей і публікацій у науковій періодиці, тематичних збірках, матеріалах конференцій та інформаційних повідомлень про результати польових досліджень тощо.

ihor_hotun@iananu.org.ua

КУНА Мартін, Ph. Dr., Ph. D., D. Sc. (професор дослідник). Археолог, науковий спеціаліст Інституту археології Чеської академії наук у Празі (Чеська Республіка). Спеціалізація — теоретична й ландшафтна археологія. Є автором концепції та багаторічним співавтором центральної інформаційної системи чеської археології (Археологічна карта ČR). Опублікував кілька книг і статей про польові археологічні дослідження; зацікавлений у представленні археологічної спадщини широкій громадськості (див. англійський вебсайт <http://www.archeologickyatlas.cz/en>).

Керував масштабними розкопками в Розтоках (Центральна Чехія), унікальному місці раннього середньовіччя VI—VII ст. Більшість публікацій М. Куна доступні в Інтернеті (<https://ihaha.academia.edu/MartinKuna>).

МИХАЙЛИНА Любомир, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Відомий дослідник археологічних старожитностей Буковини. Багаторічний керівник археологічної експедиції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, засновник Буковинського центру археологічних досліджень і Чернівецької філії Охоронної археологічної служби України. Очоловав Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця», був генеральним директором Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Автор 140 наукових праць. Фахівець з археології давніх слов'ян, матеріальної культури, соціальної структури, господарства, первісних вірувань східних слов'ян переддержавно-го періоду.

Член бюро Українського національного комітету ICOMOS, один із засновників Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

mykhailyna53@ukr.net

ПУГОЛОВОК Юрій, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»» Інституту археології НАН України. Археологічну діяльність розпочав у 1999 р., відтоді активно досліджує пам'ятки слов'яно-руської доби переважно в Полтавській області. Нині керівник археологічної експедиції. Спеціалізується в галузі слов'яно-руської археології Дніпровського Лівобережжя України. Головні напрями наукових досліджень: будівельна справа і гончарство слов'ян додержавного періоду та часу Київської Русі; матеріальна культура населення лісостепової окраїни Литовсько-Руської держави; міська й ландшафтна археологія; археологічні реконструкції та експериментальна археологія.

Автор і співавтор понад 150 наукових праць, з-поміж яких 12 монографій.

Очільник Полтавського обласного відділення Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», член «Конгресу українських керамологів».

yuriy.puholovok@gmail.com

ПРОФАНТОВА Надя, Ph. Dr., Ph. D. (Інститут археології Чеської академії наук у Празі; Чеська Республіка). Сфера наукової діяльності — археологія раннього середньовіччя, культури з керамікою празького типу, контакти з Аварським каганатом, ранньосередньовічне ювелірне мистецтво, виникнення соціальних еліт.

У співавторстві написала сім книг, серед яких монографія про ранньосередньовічне поселення в Розтоках (разом з М. Куною, 2005 р.). Серед науково-популярних робіт можна назвати «*Encyclopedia of Slavic Gods and Myths*» (спільно з М. Профантом, 2000 і 2004 рр.). Крім того, є авторкою близько 90 наукових статей у десяти країнах Європи.

ТАРАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». У 1998 році уперше потрапив на розкопки Подолу Києва і до 2015 року їх не полишав. Результатом такого тривалого перебування стала наукова монографія *«Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток»*. Із 2015 року піднявся на Печерськ і досліджує територію Києво-

Печерської лаври, де за сім років підготував та опублікував три колективних монографії: *«Археологічна карта території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника»*, *«30 нарисів археологічних досліджень Києво-Печерської лаври»*, *«Церква Спаса на Берестові. Історія одного відкриття»*. Є автором і співавтором понад 150 наукових праць.

Сфера наукових інтересів — археологія Києва та середньовічних міст, урбаністика.

Член Міжнародної ради музеїв (ICOM) та Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

taransun@ukr.net

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Археологічну діяльність розпочав у 1969 році в Інституті археології АН УРСР. Дотепер проводить археологічні розкопки, а також є консультантом експедицій, що спеціалізуються на дослідженнях ранньослов'янських пам'яток.

Фахівець у газузі етногенезу та ранньої історії слов'ян. Вивчає пізньозарубинецькі пам'ятки (I—II ст.) та київську культуру (III—V ст.) як основу формування ранньослов'янських старожитностей доби раннього середньовіччя. Розробляє питання культурно-історичного та соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства.

Автор і співавтор понад 200 наукових праць, з-поміж яких 11 монографій і колективних видань. Один зі співавторів навчального посібника *«Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник»*.

Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1991).

Член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

rostt@knu.ua

ПАНКАРСЬКИЙ Антон, заступник директора Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» Інституту археології НАН України.

Із 2007 року працює в Інституті археології НАН України. Брав участь у дослідженнях пам'яток Середнього Подніпров'я та Волині. Зокрема був співробітником Волинської археологічної експедиції (під керівництвом доктора історичних наук, професора Дениса Козака), яка й нині працює на багатопарових пам'ятках навколо Хрінницького водосховища (Рівненська область). У 2015—2016 роках керував цією експедицією.

Наукові інтереси — ранньосередньовічне озброєння та військова справа слов'ян та їхніх сусідів.

Бере участь у художньому оформленні й виданні наукових та науково-популярних праць із археології й давньої історії, підготував ілюстративний матеріал до навчального посібника *«Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник»*. Автор художніх ілюстрацій у цій книзі.

Член Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

ЗМІСТ

- ВСТУП**
3
- НАРИС 1** «СОНЕЧКО»
В РУКАХ
*Ростислав Терпиловський,
Ярослав Володарець-Урбанович*
17
- НАРИС 2** «ПЕЙЗАЖ» РОДЮЧОСТІ
Й ДОСТАТКУ
Любомир Михайлина
43
- НАРИС 3** «МАГІЧНИЙ»
ПОСУД
Сергій Горбаненко
55
- НАРИС 4** ВІД СКОВОРІДКИ
ДО ПЕЧІ: ЖАРОВНІ
Сергій Горбаненко
73
- НАРИС 5** ЖИТО ЯК ПІДСИЛЮВАЧ
МАГІЇ ПЕЧІ
Сергій Горбаненко
85

НАРИС 6 ПІЧ ЯК ПРИХИСТОК
ДОМОВИКА

*Юрій Пуголовок,
Сергій Горбаненко*

99

НАРИС 7 МІНІАТЮРНЕ ЖИТЛО
З РОЗТОКІВ У ПРАЗІ:
СВІДОК ОБРЯДУ ПОСВЯЧЕННЯ
З МАГІЧНИМИ РИСАМИ

*Мартін Куна,
Надя Профантова*

115

НАРИС 8 ДОМОБУДУВАННЯ
І ЗАКЛАДНА ЖЕРТВА

Сергій Горбаненко

131

НАРИС 9 ДІДУХ.
ВИТОКИ

*Сергій Горбаненко,
Ігор Готун*

147

НАРИС 10 У ПОШУКАХ
КАПИЩА ВОЛОСА
НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ

Сергій Тараненко

163

ПІСЛЯМОВА.
МАЛЕНЬКІ «ПАЗЛИ»
ВЕЛИКОЇ КАРТИНИ

193

АВТОРИ

201

Науково-популярне видання

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

МАГІЯ ПОВСЯКДЕННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

НАРИСИ

Адаптація текстів, редагування
Анни Радченко

Художні ілюстрації
Антон Панікарського

Обкладинка
Свєгена Ільницького й Антона Панікарського

Технічне редагування
Тетяни Шендерович

Верстка
Сергія Горбаненка

Підписано до друку 19.09.2022. Формат 84 × 108/32.
Гарн. Шкільна. Ум.-друк. арк. 11,03.
Обл.-вид. арк. 9,45. Тираж 300 прим. (у тому числі
200 за державні кошти). Зам. № 6705.

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

